

ПОДВІЙНЕ КОЛО

Лютували шаблі, і коні бігали без вершників, і Половці не пізнавали один одного, а з неба палило сонце, а гелґання бійців нагадувало ярмарок, а пил уставав, як за чередою; ось і розбіглися всі по степу, і Оверко переміг. Його чорний шлик віявся по плечах. "Рубай, брати, білу кість!" Пил спадав. Дехто з Андрієвого загону втік. Дехто простягав руки, і йому рубали руки, підіймав до неба вкрите пилом і потім обличчя, і йому рубали шаблею обличчя, падав до землі і їв землю, захлинаючись передсмертною тугою, і його рубали по чім попало і топтали конем.

Загони зітнулися на рівному степу під Компаніївкою. Небо округ здійсалося вгору блакитними вежами. Був серпень 1919 року. Загоном добровольчої армії генерала Антона Денікіна командував Половець Андрій. Купу кінного козацтва головного отамана Симона Петлюри вів Половець Оверко. Степові пірати зчепилися бортами, і їх кружляв задущливий шторм степу. Був серпень нечуваного тембру.

"Сюди веди!" І підводили високих степовиків, і летіли їхні голови, як кавуни (а під ногами баштан із кавунами, і коні зупинялися коло них), дехто кричав скажено і, мов у сні, нечутно, а цей собі падав, як підрубаний бересток, обдираючи геть кору й гублячи листя. "Шукай, куме, броду!"

Висвистували шаблі, хряскотіли кістки, і до Овсрка підвели Андрія. "Ахвицер? Тю-тю, та це ти, брате?!" Андрій не похнюпився, поранену руку заклав за френч і зіпсував одержу кров'ю. "Та я, мазепо проклятий!" — "Ну,, що? Допомогли тобі твої генерали?"

Високий Андрій став іще вищий, Оверко бавився шликом, мов дівчина чорною косою, вони були високі й широкоплечі, з хижими дзьобами й сірими очима. "А жити тобі хочеться? —питав Оверко. —Коло нашої Дофінівки море собі грає, старий батько Мусій Половець у бінокль

видивляється, чи не йде скумбрія, пам'ятаєш, ти й бінокль з турецького фронту привіз?"

Андрій розстебнув на грудях френч і підніс високо вгору поранену руку, ніби гукаючи своїм боєм на поміч, а це він тамував кров з пораненої руки. "Ну й цирк!" — гукнули Оверкові хлопці,, неподалік заіржав від болю кінь, кружляючи на місці, спека й задуха упали на степ, і на обрії стояли блакитні вежі південного неба.

"Петлюрівське стерво, — сказав Андрій, — мать Росію продаєш галичанам! Ми їх у Карпатах били до смерті, ми не хочемо австрійського ярма". Оверко засміявся, підморгнув козакам, зупинив хлопчача, що вихопив на Андрія шаблю. Хлопчак став колупати з досади шаблею кавуна, спека дужчала й дужчала, Андрій не опускав руки, кров текла в рукав, він стояв перед братом Оверком, готовий до всього. "Що тобі оце згадується? — допитувався переможець. — Одеса чи Очаків?" — "А згадується мені, згадується батько Половець і його старі слова..." Оверко перебив, подивився на південний захід. "Майстро віятиме, — сказав він, — коли б дощу не навіяв..." — "І його старі слова: тому роду не буде переводу, в котрому браття милують згоду".

"Ну й цирк! — гукнуло Оверкове козацтво. — Крові з нього, як з бугая, це я так рубонув, ну вже й ти, от тобі хрест, що я, а що наш йому одповість, звісно що, гуляй душа без тіла, а тіло без душі!"—"Цирк? — перепитав Оверко. — Рід наш великий, голови не щитані, крім нас двох, іще троє рід носять. Рід — це основа, а найперше — держава, а коли ти на державу важиш, тоді рід хай плаче, тоді брат брата зарубає, он як!"

"Ну й цирк!" — гукнули чорні шлики, а Андрій став одбілюватись на сонці, мов полотно, гаряче було в степу коням і людям, з південного заходу намірився віяти майстро. "Роде, мій роде, прости мені, роде, що я не милую згоди. Рід переведеться, держава стоятиме. Навіки амінь".

"Проклинаю тебе моїм руським серцем, ім'ям великої Росії-матінки, од Варшави до Японії, од Білого моря до Чорного, проклинаю ім'ям брата і згодою роду, проклинаю й ненавиджу в. мою останню хвилину..." — "Та рубайте його, козацтво!" — скрикнув Оверко, і поточився Андрій, і заревли переможці, і дмухнув з південного заходу майстре, і стояли нерухомо вежі степового неба.

А над берегом моря походжає старий Половець, дивиться в бінокль на море, виглядає вітру чи хвилі, шукає на воді буйки над сітками, і йому згадується син Андрій. "Доброго бінокля привіз, Андрію". Над морем устав силует підпрапорщика російської армії, поверхстрокового вояки за веру, царя і отечество, героя Саракамиша й Ерзерума. Та з моря наближалася шаланда, видно було дружні вимахи весел, на хвилю і з хвилі, на хвилю і з хвилі. Хмарка одна кублилася на заході над близькою Одесою, і ніхто не сказав би, що в ній гримлять громи та заховано блискавки, хіба що старий Половець, хіба, може, той досвідчений рибалка, який поспішає до берега. Шаланда добре помітна. Половець лягає на землю й дивиться з землі. В шаланді п'ятеро. Видко, що "Ластівка". На кормі людина без кашкета. Троє ознак збігається. Далі буде: "Чи є у вас скумбрія зелена?" — "А вам ночі мало?" Половець зійшов до води, підкотив штани, повернув носа шаланди в море, притримав за корму, потяг її до себе, люди позіскакували, відбувся діалог, з човна вивантажили важкі пакунки, старому Половцю згадалися контрабандистські справи сина Панаса. "Може, динаміт?" — "Ще дужче за динаміт!" — засміялися гості, шаланду виволокли на берег, Іванів товариш пізнав, осміхнувся до старого: "Рибалиш, гвардія, а твій Іван з біляками б'ється?" — "Яка я гвардія, я рибалка". — "Чубенко, поясни йому, що тепер він червона гвардія, хоч хоче, хоч не хоче". Іванів товариш узяв Мусієву руку: "Денікінців обдурили, французів обпливли, друкарня тут, шрифт є, пролетарія всіх стран, соєдиняйсь", — та ляснув старого по руці, аж берег загув. Хмарка над Одесою ворушила крайками крил, зривався вітрець, море почорніло. Половець прислухався до плескоту хвиль об камінці, "рокотить, невеличка заворушка буде на вісім балів, майстре зірвався десь із не наших гір".

"Майстре десь зірвався", — сказав Оверко Половець і оглянув степ, обставлений блакитними вежами неба.

Чорношличники взялися до кишень порубаного ворога, серед бойовища стримів на списі жовто-блакитний прапор, над степом здіймався південно-західний вітер.

Здалеку закружляв вихор, веретеном устав догори, розквітнув під небом, вигнутий стовп пилу пройшов шляхом, затьмаривши сонце, перебіг баштан, прогук бойовищем, і полетіло вгору лахміття, шапки, падали люди, кидалися коні. І смерч розбився об купу коней і трупів, упав на землю зливою задушливого пилу, вітер одніс його далі, і, наче з хмари дощ, хилився він під подувом майстра.

Козацтво чхало і обтрушувалось, коні іржали, і з-за ліска вискочили вершники з чорним прапором, розгорнулися, пропустивши наперед тачанки, "до зброї! по конях! кулемети! махновці!", а тачанки обходили з флангів, четверики коней гризли під собою землю, тачанки підскакували над землею, мов хури демонів, і строчили кулемети.

У пилюці, як у тумані, блискали постріли, груди розривала спека, майстро дмухав невірно й гаряче, пробігли верхівці раз, другий, "наша бере, і морда в крові", "тримайся", "слава", одчайдушний свист, далекий грім прогукотів, "роби грязь!" — почулася команда Панаса Половця, раптом зупинились кулемети, раптом завмерли постріли. Майстро рівно односив пил. Оверкові чорні шлики падали під кінське копито, шаблі блищали в руках, бій закінчився раптом, як і почався.

Оверко Половець сидів під колесом тачанки просто на землі, голова в нього була розкраяна, він дивився собі на ноги, затуляв долонею рану, він ще не вмирав, крізь рану не пролазило його могутнє життя, і Панас Половець підійшов із револьвером у руці, придивляючись до Оверка.

"Зустрілися, браток! — трусонув волоссям, що спадало аж на плечі. — Там і Андрій лежить, чиста шуточка, а я собі сиджу в лісочку й чекаю, доки вони кінчать битися, а вони й кінчили — один, мертвий, а другий кволий, ну що — України тобі хочеться?"

Оверко не підвів очей. На коні, чорний від пороху, під'їхав чотирнадцятирічний Сашко Половець. "Дай я його домучу!" — "Дурню, це Оверко". Сашко зблід, зіскочив з коня, підійшов до брата, взяв його рукою за підборіддя й підвів йому голову. — "Оверку, горе моє", — сказав він голосом старої Половчихи. Оверко виплюнув йому в обличчя кров з рота й застогнав.

"Махновський душогубе, — тихо сказав Оверко, дивлячись собі на ноги, — ненька Україна кривавими сльозами плаче, а ти гайдамачиш по степах із ножем за халявою". Панас стояв кремезний, мов дуб, і реготав. Сашко витирав з обличчя братову кров і хапався за зброю.

"Іменем батька Нестора Махна, — реготав Панас, — призначаю тобі суд і слідство. За вбивство рідного брата Андрія — утопити в морі, за підтримку української держави на території матері порядку анархії — одрубати голову". Оверко ще виплюнув жменю крові, хмара на південному заході катастрофічне росла, майстро поволі переліг на грего — протилежний вітер, грего підганяв хмару з усіх боків, він тирлував її, збивав до купи, мов отару, і чувся приглушений гуркіт, сонце палило, "дайте пити", — сказав Оверко.

Обвів очима ноги, що стояли густо перед ним, в ньому закипіло зло уключ, він спинив його і мовив: "Пам'ятаєш батькову науку? Тому роду не буде переводу, в котрому браття милують згоду". Прогуркотів грім близького дощу. Панас Половець замислився, "рід наш рибальський, на морі бувальський, рід у державу востає, в закон та обмеження, а ми анархію несемо на плечах, нащо нам рід, коли не треба держави, не треба родини, а вільне співжиття?"

"Проклинаю тебе..." — "Почекай проклинати, я, вільний моряк батька Махна, даю тобі хвилину, а ти подумай собі і поміркуй, здохнути завше встигнеш, чи правду я кажу, хлопці, здохнути він устигне, та, може, він нашим буде, ловецького Половецького роду, завзятий і проклятий, дарма що по просвітах в Одесі на театрі грав та вчительську семінарію пройшов, правду я кажу, брате?"

"Проклинаю тебе великою ненавистю брата і проклинаю тебе долею нашою щербатою" душогубе махновський, злodingо каторжний, у бога, в світ, у ясний день..." Оверко не зводив очей і не бачив своєї смерті, вона вилетіла з Панасового маузера, вибила Оверкові мозок на колесо, блискавка розколола хмару, слідом ударив грім, "дощем запахло, хлопці, по конях!" За кілометр постала сіра висока пелена, там ішов дощ, до сонця підсувалися хмари, степ потемнів, земля ніби здригалася, чекаючи дощу, грего рівно дмухав у височині.

А над берегом моря походжає старий Половець, він думає думу, дивиться в бінокль, щоб не проґавити когось чужого, а в береговій печері йде робота. Чубенко там за старшого, здоровий за трьох, так тими руками машину гне, що не встигаєш і папір підкладати. А паперу ціла купа, на весь берег вистачило б курити, і є собі по-нашому, а є такою й он такою мовою, для французьких матросів та грецької піхоти. Хто зна, по-якому вони там говорять, на всіх треба наставити, бо знову ж — ревком. Гострі рибальські очі побачили далеко над берегом у напрямку з Одеси — людину. У біноклі вона стала солдатом. Із степу показалася друга постать. У біноклі вона стала солдатом.

Рибалка обдивився, чи добре замасковано небезпечну печеру, відійшов далі по берегу, заходився коло сіток на приколах, солдати наближалися. Над Одесою йшов дощ, Пересип був у мряці, на рейді диміли крейсери й міноносці, солдати наближалися. Грего посівав море дощем, тільки чомусь не видно патруля, може, він потім прийде машиною або моторкою. Стара Половчиха десь в Одесі на базарі, хіба з тої риби проживеш; солдати наближалися. Вони йшли рівним військовим кроком, вони сунулись, як на магніт, Половець для чогось помацав свої кощаві

руки. Він був середній на зріст і завжди дивувався, коли велетні сини оступали його, мов бір; солдати наближалися. Це були іноземці, і один з них підійшов перший. Половець удав, що нічого не бачить, — "по-якому ти з ним говоритимеш?" Солдат підійшов щільно — чорнявий і тендітний, — "по-якому ти з ним говоритимеш?" — "Скумбрії зеленої", — почув Половець. — "А вам ночі мало?" — не думаючи, одповів паролем рибалка, серце в нього з радощів закалатало, як замолоду, він обняв солдата, над Одесою спускалася завіса прикрого дощу, море було аж чорне.

"Закопати треба, — сказав Панас Половець, спиняючи коня коло мертвого Оверка, — клятий був босяцюра". Дощ дрібно сік, дві тачанки поставлено нещільно поруч, між тачанками напнули ковдру, сам Половець, узявши, шанцеву лопату, копав там притулок двом братам. Піт котився, як дріб, він був важкий і дебелий — цей четвертий Половець, колишній моряк торговельного флоту й контрабандист.

Сашко скулився на тачанці коло кулемета, він забув за дощ, йому мріялося, що рука старої Половчихи смиче його за чуба, навкруги берег, та навкруги море, і можна скупатися й не чекати кулі, і сітки сохнуть на приколах. Та таке недосяжне рибальське життя, та так пахне море, та й чого він взагалі пішов, а Панас його не жалує, ну, та назад хай чорт лисий ходить, а не він, Сашко, — таке кляте Половецьке насіння!

Панас сопів, викидаючи з ями землю, він грався лопатою, як інший виделкою, "ну, здається, хватить! Хай не кажуть, що я рід зневажив!"

І похорон відбувся. Дощ напинав свої вітрила, над степом зрідка пробігав вітер, добрячий дощ пронизував землю. По обличчю Панаса Половця бігли дощові краплі, збоку здавалося, що він слізно плаче коло готової могили, у всього загону текли дощові сльози, це була страшна річ, щоб отак плакав гірко цілий військовий загін, а дощ не вгавав.

І тоді за дощем з'явилося марево: розгорнувся здалеку червоний прапор кінного загону інтернаціонального полку на чолі з Іваном

Половцем. Лягнули перші постріли, а Панас уже сидів на тачанці, крутив на всі боки кулемета. Сашко подавав йому стрічки, тачанки пішли врозтіч, кіннотники розбіглися вмиль, "здавайся! кидай зброю! червоні! червоні!" Та тікати було нікуди, Іван Половець заганяв їх на спішену кінноту, заганяв їх на кулі, і треба було вмерти або здатися, і Панас заплакав од безсилої люті. Він скочив на чийогось коня, кінь під ним упав, він сів на коня з тачанки, "хлопці, за мною! махновці не здаються!", спробував пробитися крізь Іванів фланг, загубив половину людей, дощ лив безперестанку, коні сковзалися, Іван Половець посилив натиск, і махновці здалися.

І дощ, витрусивши безліч краплин, посунув свої хмари далі, збирав до себе всі випари і перешиковував хмаровище, відганяв хмарки тендітні, оболоти прозорі, залишаючи темних, плідних, дощовитих, надійну підпору й силу.

Панас Половець стояв перед братом Іваном та його комісаром Гертом, усі кулі поминули Панаса, він стояв геть .увесь заболочений, .розхристаний, без шапки, довге волосся спадало на шию, високий і дебелий, стояв він перед сухорлявим Іваном.

"От де зустрілися, Панасе", — сказав Іван і перемовився кількома словами з Гертом. Полонених зігнали в купу, стали збиратися звідусіль переможці, з інтернаціонального полку, сонце проглянуло з-за хмар, заблищав навкруги рівний степ, і потроху підносилися слідом за хмарами блакитні вежі степового неба.

Панас мовчки стояв, дивлячись кудись у небесний простір. Сашко підійшов, сів коло нього на землю, обличчя в нього було біле й ввесь час смикалось, "та тут і Сашко", — посмутнів Іван, а Панас раптом закричав з усієї сили: "Проклятий байстрюче, підземна гнидо, вугляна душе! Наймит Леніна й комуни, кому ти служиш, комісарська твоя морда?!"

"З тобою мова буде потім, — сказав Іван, — а я служу революції, інтернаціоналу", — і, ще перемовившись з Гертом, мовчки підійшов до купи полонених, оглянув їх уважно, розглядаючи кожне обличчя, мов машинну деталь на браковці, пройшовся раз і двічі й почав говорити:

"Хлопці, — сказав Іван, — от і скінчилася ваша служба. в зрадника й бандита батька Махна. І з вами говорить брат вашого Половця, а обоє ми з ним рибалки, батьки наші рибалки й увесь рід. Слова мої прості й некрасиві, та ви зрозумієте мене й так, бо скрізь по степах судяться зараз дві правди: правда багатих і правда бідних. Відступаємо ми перед кривавим царським генералом Денікіним, пробиваємось на Київ, і, відступаючи, б'ємо ворогів, не даємо пощади. От і ви, серед вас є, певно, і обдурені бідняки, ми закликаємо вас, бо ви з нами одного горя, — ставайте поруч битися за правду бідних. Бідняки й трудящі будуть з нами, і всі, як один, до перемоги, хай живе Радянська влада. Червона Армія!"

Герт подав команду, трохи людей одійшло ліворуч і стало, а решта пішла купою геть, нешвидким кроком пішла геть, всі очі дивилися на них, і панувала мовчанка. Купа одходила далі й далі, вони прискорювали кроки, дехто став підбігати, один вирвався з купи й побіг, за ним другий, третій, уся купа побігла, як отара овець, побігла щосили, не оглядаючись, тікаючи від смерті. Тоді Іван Половець наказав приготувати кулемети. За його знаком кілька кулеметів почало стріляти, і кулемети спинилися, коли завдання було виконано.

Панас не чекав собі милості, він бачив, як загинули його вояки, що їх він збирав зерно до зерна, а інші з них стали не його. У нього промайнуло в голові дитинство й дитячі роки на шаланді, і нічні влови, і запах матеріної одежі, неосяжний простір моря. "Це — близько смерть", — подумав і звернувся до Івана з тим словом, що чув його від Оверка: "Чи чуєш, Іване, тут вже двоє загинуло, а тому роду не буде переводу, в котрому браття милують згоду".

"Рід наш роботящий, та не всі в роді путящі. Є горем горьовані, свідомістю підкуті, пролетарської науки люди, а є злодюги й несвідомі, вороги й наймити ворогів. От і бачиш сам, що рід розпадається, а клас стоїть, і весь світ за нас, і Карл Маркс".

"Проклинаю тебе, — закричав Панас в агонії, — проклинаю мою останньою хвилиною!" Він вихопив з-під френча маленький браунінг і пустив собі в рот кулю, трохи постояв нерухомо, став гойдатися й розхитуватись, скрутився, як сухий лист, гримнув об землю, і розлетілася з-під нього мокра земля.

"Стріляй і мене, — сказав Іванові клятий Сашко, — стріляй, байстрюче". — "Бісової душі вилупок", — промимрив Іван та взяв Сашка за чуба, що виглядав з-під шапки по махновському звичаю, став скубти, як траву, а Герт осміхнувся.

На степу під Компаніївкою одного дня серпня року 1919 стояла спека, потім віяв рибальський майстро, ходили високі, гнучкі стовпи пилу, грего навів тривалого дощу, навіть зливи, а поміж цим точилися криваві бої, і Іван Половець загубив трьох своїх братів, — "одного роду, — сказав Герт, — та не одного з тобою класу".

ДИТИНСТВО

Перекопська рівнина починається за Дніпром, на південь від Каховки, смуга пісків тягнеться вздовж ріки з південного заходу, незайманий степ аж до Мелітопольщини, на півдні — Чорне море, і Джарилгачська затока, і саме місто Перекоп на вузькому суходолі, що завжди правив за ворота до Криму. Рівна, безмежна просторінь (як на масштаби двох людських ніг), гола рівнина без ріки, без дерева, окремі села й хутори стоять рідко, сонце велике й пекуче котиться на небі і поринає за землю, мов за морську поверхню, небо не синє, як за Дніпром, а кольору ніжних блакитних перських шовків, небо Криму над степовим безмежжям.

Той дикий степ був полем бою на гранях багатьох епох, і це не заважало перекопській рівнині пишно зацвітати щовесни і вигоряти на літо, мокнути восени і замерзати на зиму, тоді по ній ходили люті й прокляті хуговії, а по селах плодилися степовики, і один із них народився в цьому степу, до Перекопа — п'ять годин ходи; і ріс серед степу, а його смалило сонце та обпікав вітер, і завше йому хотілося їсти, бо народився в бідній хаті, і першим спогадом дитинства був степ.

Комусь, не степовикові, не зрозуміло, як живуть люди на голій, порожній рівнині, а малий Данилко виходив крадькома з хати, покинувши сестру, коло якої був за няньку, степ простелявся перед ним, як чарівна долина, на якій пахне трава, пахнуть квіти, навіть сонце пахне, як жовтий віск (ось візьміть лишень потримайте на сонці руку й понюхайте її!). І скільки всіляких ласощів росте на степу, яких можна попоїсти, і потім приблукати до батька, що пасе ватагу панських овець, мов військо, а батько дасть шкоринку з хліба й маленьку цибулинку та солі до неї.

На степу росте багато їстівного зела, треба лише знати, яке з нього можна їсти, щоб, бува, блекоти не вхопити чи жаб'ячого маку, а різні там брандушки, або козельці, або молочайник (не той, що по толоці росте), або пасльон та дикий мак, — це все неабиякі ласощі, степові гостинці. І степом можна йти безвісти і лягти на землю, прикласти вухо до землі — то тільки вмій прислухатися — шумить і гомонить, а коли лягти горілиць і вдивитися у глибоке небо, де пливуть хмарки на синьому повітрі, тоді здається, що сам летиш у небі, одірвавшись від землі, розсуваєш руками хмари, ростеш під синім повітрям і, вернувшись на землю, бачиш — скільки живих друзів у тебе в степу.

І жайворонок, що загубився в небі, співаючи жайворонисі, і орел, що повис на вітрі, ледве ворущачи кінчиками крил, виглядає здобич, чорногуз бродить по траві, як землемір, ящірка перебігла обніжок — зелена, мов цибулиння, дикі бджоли гудуть за медом, ховрашок свистить, цвіркунці — одно пиляють у свої скрипки, наче сільський швець на весіллі.

І хочеться знати, куди падає сонце, кортить дійти рівним степом до краю землі й заглянути у прірву, де вже чимало назбиралося погаслих сонць, і як вони лежать на дні провалля — як решета, як сковороди чи як жовті п'ятаки?

Малий чабанець (що може вивчитись на чабанчука й вийти на чабаненка і, нарешті, заступити батька-чабана) повертається смерком додому. Його перестріває друг, повідає, як дратувалися мати і як заходилося плачем немовля, котрого покинув Данилко, і мати, мабуть, битимуть, та не треба цього боятися, ось підемо вдвох до вечері й повечеряємо, а при мені вона не битиме, і потім воно й не болітиме, коли гаразд наїсися, то, виходить, треба добре наїстися і нічого не боятися. Вони йдуть удвох до хати і заходять на подвір'я, правнук Данилко і прадід Данило, старе, як мале, казали люди, бачивши їх, і під хатою стоїть сирно, а на ньому розкішна вечеря: кислий-прекислий сирівець та ячні коржі.

І до прадіда прийшовши, котрий спав у повітці, Данилко витирав сльози, бо мимоволі набігали на очі, добре б'ється ота клята мати, друга б уже пересердилась за цілий день, "боліло? — питав прадід Данило, — а ти не зважай, бо вона господиня і гірко працює, вона нас годує, то хай і б'є, а батько твій ледащо й п'яниця, його знову проженуть од ватаги, то не вилазитиме з корчми, хлопець гордий і нікому не поклониться, а людям треба кланятись і решпекту давати, інакше не проживеш, житимеш, як оце я, серед степу голий, серед людей голодний". Та Данилко спав, притулившись до прадіда, спав без усіх отих мислей, що приходять з роками, спав, як трава, що нахиталася за день.

І всі весни його дитинства склалися в одну, прадід стояв, мов знатник, що знає всі весняні тайни, він здавався Данилкові господарем степових звичаїв. І щороку весна приходила краща й дужча, починав її бабак, що прокидався на Явдоху до сходу, сонця й свистів.

Прадід примічав, звідки в цей день вітер, коли з Дніпра — риба ловитиметься, коли із степу — добре на бджоли, коли з низу — буде

врожай; а побачивши першу ластівку, треба було кинути на неї жменю землі — "на тобі, ластівко, на гніздо!", ластівки не летять у вирій, а, зчепившись ніжками, зимують на дні моря, ріки чи криниці.

Далі з'являвся голубий ряст, а прадід наказував зірвати його швиденько і топтати, приказуючи: "топчу, топчу ряст, дай, боже, потоптати й того року діждати!", а хто не встигне — тому на той рік рясту не топтати, на лаві лежати, і ряст у Данилка був дивним тройзіллям, і казав Данилко за всіма, коли хтось трудний одужував, — "о, вже виліз на ряст!"

А перший грім, цей весняний будило, після нього земля розмерзається до краю, а дівчата біжать стрімголов умитися з криниці і втертися червоним поясом — на красу, а хлопці беруться за ріг хати й силкуються підняти — на силу, і тільки після першого грому вечеряють надворі, а не в хаті, о перший грім весни!

На сорок святих, коли день порівняється з ніччю, у школу вчительці треба нести сорок бубликів, по хатах печуть пшеничні жайворонки із дзьобиком і крильцями, всі діти в школі ласують цими жайворонками, а в Данилка жайворонок із ячного тіста, і мати плакали, не маючи й жмені пшеничного борошна. Данилко не розумів такого смутку і з гордістю показував усім у школі свого бравенького жайворонка, він тюрлюнчав за нього і робив йому гніздечко, а крильця були ловкенькі, о, та мати вміє зробити жайворонка, між усіма жайворонками — він справжній жайворон! А всередині у ньому запечено травинку, і вона солодка, як мед, багатші школярі давали вже за нього й бублика городського, та ба, хіба в городі бачили коли-небудь такого жайворонка?

Данилко поклав його перед себе на парті і, пишучи у зошит, одно милувався із свого укоханця, що сидів біля каламарця, мов живий, і скося поглядав на Данилків важкий труд, і справа кінчилася тим, що Данилко віддав свого жайворонка аж за п'ять пшеничних і поніс додому за пазухою: і мама скуштує пшеничного жайворонка, і дід Данило, і

п'яничка-батько, і він, Данилко, та й сестра Вустя посмокче одного, бо зубів у неї ще ж немає!

А на теплого Олекси сусіда виставляє з льоху бджіл на сонце, і вони як не подуріють з радості, вилізе тобі таке кволеньке з колоди, обігріється на сонці й літає-літає, аж очі заболять на нього дивитися, і швидко цілі рої літають над пасікою, а сусіда кадить ладаном, і десь незабаром приходить середохресний тиждень, коли піст перед великоднем ламається надвоє, і кажуть старі люди, що чути буває хруст.

У хаті холодно і немає хліба, тільки перепічки та кислі буряки, мама поставили Данилка у куток і молять богу: проказують молитви, щоб Данилко їх повторював, а Данилко все прислухається, чи не хрусне ота середа-хрестці, коли піст ламається надвоє, і хрусту щось не чути, і молитву вже скінчено, і Данилко тоді молиться сам із справжнім натхненням — тієї улюбленої молитви, що його навчив прадід Данило: "Дай мені, боже, картоплі, киселю й розум добрий".

У вербну неділю прадід приходив рано з церкви й свяченою вербою зганяв Данилка з печі: "Верба хльос, бий до сльоз! Верба б'є, не я б'ю. За тиждень великдень: будь великий, як верба, а здоровий, як вода, а багатий, як земля!" І свячену вербу ховають за ікону. Це найдужчі ліки, коли дитина сохне і жовтіє та висихає. Тоді мати вербу тую варять, а воду зливають у ночви і при повному місяці купають малу Вустю й приказують: "Місяцю Адаме, ім'я тобі Овраме! Дай тіла на ці кості, а як не даси, то прийми моці!"

Прадід Данило сміється, ставши на місяці посеред двору, — "корови тобі треба, дівко, га!"

Вечорами дівчата співають веснянок, сівши черенем чи лавою, а хлопці не сміють підспівувати, бо це дівоче діло — весну славити, і співають — "а вже весна, а вже красна, із стріх вода капле, із стріх вода капле, із стріх вода кап-ле. Молодому козаченьку мандрівочка пахне,

мандрівочка пахне, мандрівочка пах-не". І в роботу, і в дозвілля, на панських ланах і на своїх горьованих, натщесерце і попоївши, після голодної зими — дівчата співають і славлять весну, а парубоччя табориться округ них, така вже степова вдача — в усіх світах співати, і навряд чи хто в світі так співає, як степовики.

Так у співах та в каторжній роботі кінчається березень і починається місяць квітень, коли все зацвітає — біла береза і проліски, золотий горицвіт та пухнастий срібно-бузковий сон. І вишневі сади стоять мрійні, білим плесом у нагрітому степу, іде дощ краплистий, збиваючи легенький пил і паруючи, діти, замурзані й голодні, бігають під дощем: "Дощику, дощику! зварю тобі борщику в новенькому горщику, поставлю на дубочку, дубочок схитнувся, а дощик линувся".

Данилко колише малу Вустю й не може вибігти на дощ, і коли вже вона вмере, а її покладуть на лаву, як дорослу, дід Данило прочитає псалтиря, наче вона й справді щось зрозуміє з тої шкуратяної книги, а потім мама мусить спекти добрих пирогів з картоплею чи з квасолею, щоб пом'янути Вустину душу, хоч маленьку й уредну, проте людську душу, яка без поминання і з хати не вилетить.

А як добре пахнуть мертві, коли їх покладуть на лаву, у віконце простягаються сонячні руки, прадід Данило читає з книги — псалтиря, вогник над свічкою ворухиться, як бджола коло квітки, пахне мертвяком і стружками з сосни, можна сидіти в куточку і довго-предовго дивитися, що на лаві лежить чужий чоловік — жовтий, мов бог на іконі, а над ним літає його душа, і треба поглядати на склянку меду, що стоїть на покуті, з неї душа п'є мед, і меду меншає, а душі так і не видно, — яка вона в того дядька була — як жайворон чи як ластівка, а мо', метеликом чи й великим кусючим джмелем.

Пиріг з квасолею дуже смачний і м'який, Данилко його їсть натхненно, пам'ятаючи, що це за упокій, а тітка того мертвого дядька така дурна, що зовсім забуває, скільки пирогів дала вона Данилкові, хоч бери й десятий — нічого тобі не скаже і лише голосить укупі з сусідками.

Дуже наїдно, коли хтось умирає — без Данилка та справа не обходиться: прадіда кличуть читати, а правнук іде за поминальника, отак удвох і годуються, а надворі весна, і теплий дощик збиває куряву, і піст перед великоднем котиться вже, як горіх.

А білий тиждень, коли білять хати, чепурять подвір'я,

Данилкова мати, хоч і бідна господиня, що й кози в дворі не має, а й вона той двір обмете й обмиє, і хату обмережить цяточками й рожами, коло печі цілісінький день товчеться, і нема ні в кого на селі такого хисту прикрасити піч.

І все село те знає та кличе її, Ригориху, і вона малює піч синім і червоним, чорним і рудим, жовтим і зеленим, як учила її покійна мати, згадуючи далеку свою батьківщину побіля міста Золоті Ноші, звідки було її взято. От за такою роботою білий тиждень і кінчається, настає великдень, він пов'язується у Данилка з материними сльозами, бо батько не вилазить із чужих хат і випиває з усіма, хто його частує.

І цього чабана Ригора частували всі, і Ригор лаяв багатирів, у яких пив, розповідав байки про попівські діла і кричав, і проклинав пропаще життя, а його слухали й не перебивали, бо знали всі, що Ригор зараз заспіває, а після того співу нічого вже людині не треба.

Данилко знаходив батька й вів додому, дорогою він лаяв його всіма словами, які чув од мами, а Ригор ішов, намагаючись іти рівно, і плакав усю дорогу. Дечії хлопці й дражнили Данилка таким батьком, та Данилко, притуливши батька до чиїхось воріт, хутенько наздоганяв хлопців і розпочинав жорстоку баталію, бився сам проти кількох і повертав до батька заюшений кров'ю, з подертою сорочиною, проте переможний, примусивши поважати нетверезість свого батька й віднявши для повноти перемоги великодні гостинці у розгромленого ворога.

У хаті сиділа коло стола мати й сидів прадід, на столі бідне розговіння, суворо й урочисто подавала мати батькові свячений хліб, і п'яничка нарізав його хрестом і скибочками, як господар дому, і роздавав родині. У матері по кам'яному обличчю котились сльози й падали на хліб. Данилко сидів затятий і клятий після битви за честь роду, прадід Данило блискав очима з-під кошлатих брів, і Великдень був Данилкові за напасть, бо стільки баталій, скільки одбував він цього великого весняного свята, вистачило б іншому хлопцеві на цілий рік. Данилко віднімав у багатих сопліїв паску й крашанки, за нейтралітет гойдався на чужих гойдалках, годував мишей свяченими крихтами і придивлявся, як саме миші перетворюються через цей гріх на летючих кажанів.

І Великдень був у ясній оді весняних днів несправжнім святом, і краще було на проводах, коли все село збиралося на гробки поминати родичів, і з кожною могилою христосувалось та сідало над своїми й поминало. Чарка кружляла од старого до малого, "нехай спочивають та й нас дожидають", "щоб їм легко лежати і землю держати", і коли батько Ригор заводив про страшний суд — люди сходилися звідусіль, і шкандибали старці — "та подайте ж ви, матінко моя, подайте", і мама сиділа зажурено над бабиною могилою, "а до нас страшний суд наближається", — співав батько Ригор.

Прадід Данило випивав добру чарку й заїдав цибулею, "як прийде страшний суд до нас — треба помирати, і яке було багатство — треба покидати", і всі весни Данилкового дитинства склалися в одну, на рівному таврійському степу проходило його життя, обсяжність і простір землі запали в свідомість, як дитинство, і місяць травень, коли наростає трава на сіно й на ліки, розквітав після Юрієвого дня.

Тоді святити царини, і золоті попи вимахували кадилами, а Данилко був у півчій, "як випадуть у травні три дощі добрих, то дадуть хліба на три роки", і святити криниці й колодязі, зело й воду, примічали, коли зозуля закує — щоб не на голе дерево, бо буде неврожай, цілющу для очей збирали в пляшечку Юрієву росу, чередники й чабани пестилися цього

дня, щоб умовити самого Юра, бо вовк уважається за його святу собаку й не зачепить тоді товару, і місяць травень надходив, і зацвітав щедро густий терен.

І ось Данилко з прадідом Данилом вийшли з села, попростували в степ, просто на південь, перед ними розступилася голуба далина, вирости на південному обрії над далеким морем прекучеряві хмарки, мов крайсвітній вишневий розквітлий сад.

Прадід ішов і співав гайдамацької пісні про школяра — "аж ось іде школярець польської натури, на нім штани-шаровари з свинячої шкури", а Данилко брів, спостерігаючи, як неймовірно росли на небі білі вишневі дерева, аж перехилилися по цей бік, вітер і павітер дме там у височині, обриваючи біле галуззя розквітлих вишень.

Данилко заплющував очі перед таким височезним світом, коло такого старезного прадіда, що йде собі й підспівує старих пісень і повідає Данилкові казки й приказки, як зветься кожна трава і яка квітка на яку користь.

І треба багато ходити в житті — тоді побачиш, яке воно є, що й умирати не хочеться, і рід наш увесь ходючий, батьки й прабадьки, то й Данилко, мабуть, ходитиме, доки й ноги не відпадуть. Рід завзятий і непосидючий, козакували й землю робили, на Пслі осілися, село було Турбаї, тої турбації, турботи й турбанини повне жило, от і були ті люди турбаї справжні, а пан собі думав з них кріпаків мати, а в Катерини-цариці полюбовник був із запорозького коша — Грицько Нечоса, і сказав турбаям про таку рахубу, стали турбаї козачих своїх прав допоминатися, а пан їхні метрики з церкви покрав та попалив, і суд не міг козачих прав ізнайти, то турбаї й повбивали панів і побили суд, і одбивалися п'ять років. Та військо оступило голодранців, і смерть прийшла. А той Грицько Нечоса характерник був, як і всі запорожці, пройшов крізь військо і турбаїв вивів, і повів на дві сторони: до Дністра й до Перекопу, і ми з роду турбаїв, не були кріпаками зроду-віку, і Данилко хай не буде.

"Заставили школяра "Отче наш" читати, самі стали вегерями боки витинати", сьогодні Миколай Весняний саме святить воду, підглянемо потихеньку, як він ходитиме по морю й кропилом святитиме воду, щоб людям можна було купатися. Отак ходить по морю з кропилом та й бризкає, а кому лучиться втопитися на той час, то зараз витягне, обсушить і в шинок заведе, "отче наш, іже єсть, та ще й буде воля, не веди нас в огірки та поведи нас у диньки", і гайдамацька пісня була довга-предовга.

Отак ішли великий день, і все панською землею, "землі в пана. як казу", побачили море, у рибалок підгодувалися, "немає хліба над наш рибальський, а ви, гречкосії, гречку сієте, цей дід, мабуть, і той світ пішки пройшов, ба який сухий та чорний, вип'ємо, діду, по чарці, чи що, сам Миколай сьогодні по морю ходить, а ми, бач, берег obleжуємо".

Прадід Данило пив чарку, сонце заходило, не поспішаючи, морем пливла навантажена шхуна і тримала курс на захід — повз Джарилгачську косу, острів Тендру, Кінбурнську косу й Очаків, пливучи на Збур'ївку, Голу Пристань, Кардашин чи Олешки, а може, й у самий Херсон, Британи, Каховку.

Прадід Данило розповідав рибалкам різну бувальщину та співав старовинних оковитих пісень, рибалки слухали, роззявивши роти, "такого діда й чорт довбнею не доб'є", і Данилко сам дивувався — отаким він прадіда ніколи не бачив, скільки сили ще було в його кощавому тілі, сутеніло над морем і на березі, хлюпіт хвиль і запах неосяжного вечірнього степу.

Рибалки купалися й запливали далеко в море, а прадід купався при березі. Данилко брьохався коло нього, поринаючи в солону воду, змерз украй та довго бігав і танцював, щоб нагрітися. Прадід вигріб у землі затишну ямку і вмостив там Данилка, а сам стояв поруч і дивився на безкрайність зір і вдивлявся в темряву і наче ріс у синьому просторі — не міг надивитися і не міг надуматись, а Данилко солодко заснув, попискуючи вві сні, як щеня.

І ранок був пізній, коли Данилко прокинувся, а прадід стояв, як і звечора, берег порожній — рибалки поїхали на лови, "ходімо, синку, — сказав прадід, — сьогодні Симона Зілота і копають цілющі трави, ходімо натщесерце пракорінь шукати, щоб тобі довго ще топтати грішну землю, а мені стати на одвіт".

Голос прадідів був урочистий і потойбічний, вони пішли од моря й заглибилися в степ, лощинками ще легка пара підносилася з трав, степовий великий птах ширяв попід небом, ні вітерцю, ні мови, і ось ніби на найвище вийшли місце. Сонце пекло й розморявало, Данилко ніс повні руки трав, і корінців, і квітів; дажкорінь пах солодким хлібом, "ось тобі, Данилку, і степовий турецький сльоз", — сказав прадід і нахилився до квітки, і раптом підломився в ногах і розкинув руки, мов обіймаючи землю, упав, мов тайну почувши, задерлася в траві біла борода, мутні очі блимнули на Данилка, "топчи землю, синок", і прадід став неживий.

Тоді Данилко озирнувся навколо і вперше відчув себе самотнім і, мов вітер дмухнув його з місця, побіг безвісти під пекучим сонцем степу, і відстань між прадідом та правнуком усе збільшувалась і збільшувалась, наче природа аж тепер схотіла відновити оту рівновагу поколінь.

ШАЛАНДА В МОРІ

Трамонтан дмухав з берега, був місяць січень чи лютий, море замерзло на сотню метрів, на морі розходилися хвилі, на обрії вони були чорні з білими гривами, добігали до берега напроти вітру, вітер збивав з них білі шапки. Коло берега кригу розбив штормок, а все показувало, що незабаром ревтиме й справжній штормило, на березі стояла стара Половчиха, одежа на ній віялась, мов на кам'яній, вона була висока та сувора, як у пісні.

Одесу видно по другий бік морської затоки, це місто обдував трамонтан, воно височіло на березі, мов кістяк старої шхуни, з якої знято паруси, лагодять на неї мотор чи парову машину. Одеса переживала

чергову морську зиму, вітри всіх напрямків не минали її, тумани з моря заходили часом — мокрі, густі, сірі тумани. От і тепер туман насунувся раптом з моря й закрив Одесу. Половчиха стояла нерухомо, обіч поралися коло шаланд на березі рибалки з артілі, море виштовхувало на землю шматки криги, холод проймав до кісток, трамонтан дмухав широкою, рівною зливою. Була надморська зима, зимовий туман, за його запоною гримів уже серед моря шторм, докочуючи хвилі дужчі й вищі, засвітився одеський маяк, смуги червоні й зелені, промені червоні й зелені.

Половчиха, вирядивши в море чоловіка, виглядала його шаланду, її серце обдував трамонтан, її серце ладне було вискочити з грудей, а з моря йшли холод та гуркіт, море зажерливо ревло, схопивши її Мусія. Вона не показувала перед морем страху, вона мовчки стояла на березі — висока й сувора, їй здавалося, що вона — маяк негасимої сили.

"Ой, пішов ти в море, Мусієчку, — голосила вона мовчки, — та й слід твій солоня вода змила. Та коли б я знала та бачила, я б той слідок долонями прогортала та до бебега тебе покликала. Ой, подми, вітре-трамонтане, оджени в море негоду та оджени й тумани, а я стоятиму тут самотня до краю, і хоч би з мене дерево стало, то я б усіма вітами над морем махала й листям би шуміла".

І після довгих віків показалаь шаланда в морі, ледве мріла вона серед хвиль, надовго ховалася за водяними горбами, з'являлася на хвильку і впірнала, мов у безодню. Вона билася з штормом груди в груди, а на березі лише шерхіт хвиль, і страшно глянути на шаланду, як людина — самотня вона серед водяних гір. Розгойдує її море, кидає через хвилі, прошиває нею хвилі, холодні бризки печуть вогнем, примерзає до тіла мокра одежа, тільки ж — не піддається рибалка, Мусій з чужим чоловіком б'ються до берега!

Стара Половчиха не зводила з них очей, її серце було з шаландою, на березі гомоніли рибалки з Мусієвої артілі, з селища бігли діти до моря. На березі виріс натовп, осторонь стояла стара степовичка Половчиха, вона

мужньо дивилася на боротьбу її чоловіка, туман кублився над морем, був лютий холод.

"Гребуть, — сказав хтось, — та хіба допоможеш їм у такий шторм?" Молодші рибалки кинулися до шаланд, їм заступили дорогу старші, "не дурій, хлопці, шаланди загинуть, і вас краби поїдять, а артіль наша бідна, голова артілі Мусій Половець, він нам за шаланди голови поодриває, коли живий впливе".

Стара Половчиха бачила, як зламалося весло, бо шаланда стала кружляти, на очах у всього берега двічі обкрутилася на місці, її вдарила одна хвиля, її штовхнула друга, підкинула, повернула, посуда пішла під воду. Рибалки тоді кинулися до шаланд, посунули до моря "Ластівку" — гордість цілої артілі, сіло четверо велетнів, піднялися в повітря весла, щоб одразу вискочити на хвилю, на лахмату, височенну хвилю. "Ластівку" звалило набік, купа криги вдарила її по обшивці, вода ринула через борт, рибалки опинилися у воді, вони стали рятувати "Ластівку". Хвиля збивала їх докупі, крига ранила їм голови, вони вчепилися в "Ластівку", з берега кинули їм кінець із зашморгом, вони прив'язали його до човна й витягли "Ластівку" на берег.

На хвилях видно було Мусієву шаланду, вона блукала догори кілем, натовп рибалок поздіймав шапки, і в цей час побачили у морі помах людської руки. Хтось плив серед крижаного моря, плив до берега, плив наввимашки, рівно вигрібав руками, його хвиля відносила назад у море, назад у морський туман. Він простував до берега.

Наперед вийшов велетень-рибалка, він ніс жмут мотуззя і вихилив склянку спирту, поліз у воду, одразу став синій, а на березі розмотували кінець, і велетень плив назустріч людині в морі. Його була крига, та він вплив на чисте, за ним волочилася мотузка, а людина вже зовсім конала серед хвиль, вона лежала на спині, її кидало на всі боки, велетень-рибалка плив і плив.

Та вийшло, що людина не гинула, вона од холоду втратила була свідомість і почала, очунявши, щосили вигрібатися до берега. Зустріч відбулася серед хвиль, і плавці довго не могли схопитися за руки, їх усе розбивала хвиля, та нарешті їм пощастило, мотузка тоді напнулася до берега, як жила, десятки рук ухопилися за неї, десятки рук потягли гуртом. Плавці мчали до берега, захиляючись водою, пробиваючись крізь кригу. Чужа людина вилізла на берег і не могла звестися на босі ноги. Половчиха впізнала Чубенка. Він весь задубів, у ньому лише калатало гаряче живе серце, його підхопили під руки, — "товариші, — сказав Чубенко через силу, — я плачу за героєм революції, що визволив мене з французької плавучої тюрми". І всі пішли від моря, а стара Половчиха залишилася стояти на березі, висока та сувора, як у пісні.

У морі видко перекинуту шаланду, там загинув її чоловік, Мусій Половець, він чимало пожив на світі, од нього зла не бачила, був справний рибалка на Чорному морі під Одесою, і чи завжди так буває, що молоде впливає, а старе гине. Із Дофінівки прибіг хлопчина — "бабо, а діда Мусія не буде, бо той дядько казали, що упірнув дід Мусій двічі й потім щез, а дядько упірнули за ним і вдарилися головою об човна, і не буде вже діда Мусія".

Берег спорожнів, рибалки пішли геть, і нікому не було дивно, що стара Половчиха не рухнулася з місця. Вона справляла жалобу, трамонтан обдував її, мов кам'яну, шторм не вгавав, крига трощилася одна об одну, туман сунувся до берега. Одеський маяк миготів червоно та зелено.

Половчиха подумала за своє дівоцтво, дівування в Очакові, хазяї трамбаків сваталися до неї, а що вже шаланд, баркасів, моторок, яхт! Вона була доброго рибальського роду, доброї степової крові, її взяв за себе Мусій Половець — дофінівський рибалка, непоказний хлопець, нижчий од неї на цілу голову. Та така вже любов і так вона парує. Половчиха стала до бою за життя, за рибу, стала поруч Мусія, і наплодили вони хлопців повну хату.

Хлопці виростили коло моря, тісно стало в хаті од їхніх дужих плечей, а Половчиха тримала хату в залізному кулаці, мати стояла на чолі родини, стояла, мов скеля в штормі.

Сини повиростили й розійшлися, Андрій вдався у дядька Сидора, таке ж ледащо й не знати що, а Панас привозив матері контрабандні хустки й серги, шовк і коньяк, Половчиха складала все до скрині та боялася за Панаса. Вона його важко народжувала, і він їй став дорожчий, виходила вночі до моря, їй все здавалося, що чує плескіт його весел і треба рятувати від погоні. А Оверко — той артист і грав з греками у "Просвіті" та читав книжки, написані по-нашому. На дядькові гроші в семінарії вчився, рибалка з нього був ніякий, а й його жалко, не чути за нього давно, і Панаса не чути, та й Андрія, мабуть, убито, бо снівся під вінцем.

Тільки Іван працює на заводі і робить революцію, і Мусій ховає гвинтівки (хоч в Одесі й стоять французи). Серед них є й наші, вони приходили по прокламації і раз налякали Мусія до смерті.

Перекинута шаланда гойдалася на хвилях, шторм лютував без угаву. Половчисі здалося, що шаланда поближчала. їй море приб'є до берега, тоді треба виволокти і врятувати, і артіль подякує — без шаланди риби не наловиш. Посуда наближалася до берега неухильно, невідступне, ступінь за ступнем, хвилина за хвилиною.

Половчиха стала чекати шаланди, щоб зберегти артільне добро, вона підійшла до самої води, хвиля обхлюпала її до колін. Шаланда сунулась ближче і ближче, вже чути, як стукається об неї крига, вже видно її засмолене дно, і кільова дошка витикається з води. Хвиля перекочувалась через чорне плисківате днище, серце Половчихи захопнуло, за шаландою щось волочилося по воді, видувалося на воді лахміття.

Жінка дивилася й боялася роздивитися, море їй приносило покору, море їй прибивало до берега, певно, і тіло Мусія Половця. Буде над чим

поплакати й потужити, і поховати на рибальському цвинтарі, де лежать самі жінки та діти, а чоловіки лише мріють там лягти, і лягають у морі на глибині, під зеленим парусом хвилі.

Половчиха дивилася та боялася роздивитися, їй хотілося крикнути й покликати свого Мусієчка, хвиля біла її по ногах, крига черкала по литках, шаланда вже зовсім була близько. Вона сунулась носом на берег, хвиля гуркотіла камінням на мілкому. Половчиха хотіла витягти посуду, а потім тужити коло чоловіка, вона вже бачила його тіло у мутній воді, серце їй щеміло, і руки не почували ваги шаланди, і тоді до неї озвався голос. Вона скрикнула, бо то був голос її чоловіка, голос стомлений і рідний.

"Наша артіль бідна, — сказав старий, — і кидати шаланду в морі не годиться. Я — голова артілі, то мусив і рятувати, а Чубенко, мабуть, доплив добре, здоровий і завзятий, ніяк не хотів плисти без мене, аж поки я не пірнув під перекинуту шаланду, а він усе гукає та все пірнає, шукаючи мене".

Старий Половець став на мілкому з чоботом у руці й викинув чобіт на берег та почав поратися коло шаланди. Половчиха заходилась йому допомагати, лютий трамонтан заморожував душу, берег був пустельний, його штурмувало море. Одеса крізь туман здалеку височіла на березі, мов кістяк старої шхуни.

І подружжя Половців пішло до домівки. Вони йшли, преніжно обнявшись, їм у вічі дмухав трамонтан, позаду калатало море, вони йшли впевнено й дружно, як ходили ціле життя.

БАТАЛЬЙОН ШВЕДА

Херсон — місто греків-вигнанців, чиновництва, рибалок; цвіте липа могутньо й задушливо над розпеченим каменем вулиць, сонце гріє по-південному, по-липневому, по-новому — в цей палючий дев'ятсот

дев'ятнадцятий рік. Цвіте липа й пахне неймовірно, тече вулицями повною водою, марширує оleshківський партизанський загін у складі двох босих сотень — батальйон Шведа.

Веде його молодий комісар, товариш Данило Чабан, цвіте липа так буйно й розкішно, що все місто плаває в задушливому мареві. Позад оleshківців рівно одбиває ногу ще й матроський загін — у чорних бушлатах, формених штанах, черевиках, на потилицях в'ються стрічки з моряцьких шапок. Перед оleshківцями брязкає з усієї сили тарелями гарнізонний оркестр, капельдудка вимахує паличкою і поправляє на носі пенсне: славетний на все місто корнетист, що поєднав свою долю з батальйоном Шведа, тримає в трепеті місцевих Чайковських та Римських-Корсакових і стане згодом героєм.

Цвіте липа, мов кипить уключ кожне дерево зокрема, вирує дух липи над Херсоном, п'яний і гострий, перед оркестром іде сам командир босого батальйону — товариш Швед, оleshківський морячок. На ногах у нього бряжчать шпори, довга нікельована кавалерійська шабля гримить по брукові, товариш Швед, як і кожний моряк, мріє про кінноту й потроху вростає в цей красивий жанр військової професії.

О дев'ятнадцятий рік поразок і перемог, кривавий рік історичних баталій і нелюдських битв, критичний по силі, незламний по волі, затятий і ніжний, наріжний і вузловий, безсонний дев'ятнадцятий рік! Рік оборони Луганська і мужніх маршів під Царицин, рік боїв із французами, греками, німцями — під Миколаєвом та Одесою, рік героїчного, славетного відходу Таманської армії товариша Ковтюха, рік зрад Григор'єва й Махна. Рік Сталіна, Фрунзе, Ворошилова, Будьонного, Чапаєва, Щорса, і Херсон стоїть під липневою спекою дев'ятнадцятого року, його затопила липа, за Дніпром — білі, Харків, Катеринослав, Царицин захопили білі армії, Херсон стоїть, як півострів, у ворожому морі, і військо Денікіна .котиться невпинними маршами на Москву. Та ще не робили свого прориву під Касторною товариші Ворошилов та Будьонний, ще юний Віталій Приймак не водив дивізії Червоного козацтва у легендарні рейди, ще місяць липень і херсонська спека! Встає далина великих боїв, шаліє пахуча,

невідступна урочистість херсонських лип, о затятий і ніжний дев'ятнадцятий рік!

І капельдудка вимахує паличкою натхненно й велично, немов диригуючи всіма оркестрами революції, немов диригуючи запахами лип, і музиканти покійно дмухають у мідні свої страховища. Товариш Данило веде батальйон босих оleshківських морячків, з яких потроху та помалу виростає військова одиниця, їм усім видано на цей день зелененькі штанці й військові сорочки старої армії, на жовтих поясах — патрони, ідуть влад і твердо ставлять ногу.

Товариш Швед довго вибирав напередодні шлях параду і наказав прочистити путь батальйонові через плац, щоб не було під ногами реп'яхів, баранчиків, будяків, кураю й іншої кольки, щоб не було під ногами битого скла і щоб по-геройському можна було пройти церемоніальним маршем перед старим більшовиком-політкаторжанином, пройти, не дивлячись під ноги, одбиваючи крок босими п'ятами. Оleshківський батальйон Червоної гвардії хотів показати, що він уміє не лише по-простому битися з білими, а й устроити комусь гнота гвардійським плацпарадом.

От і йде херсонський гарнізон на чолі з товаришем Шведом, прямує до плацу, де на трибуні вже стоїть весь ревком і приїжджий гість, що півжиття свого ходив у залізі від тюряги до тюряги. І тікав удало, а також і невдало, легені йому одбито самодержавницькими чобітьми, нирки потрощено прикладами, а вуха поглушені приставськими кулаками, очі короткозорі від темряви казематів, кістки ревматичні від прекрасного каторжного життя.

Він стоїть на трибуні, сонце пече, запах липи повіває на плац, за Дніпром мріють плавні і Оleshки, над єриками і Конкою зеленяться очерети й верби. На плац виходить товариш Швед, гарнізонний оркестр, червоний оксамитний стяг, виходить товариш Данило на чолі оleshківського босого загону, славного в боях і не зовсім битого на плацпарадній муштрі.

Мешканці оточують плац, придивляючись до захисників революції, оркестр сяє й гримить, блискає й гупає, синє гаряче небо підноситься вище й вище, стає голубішим та прозорішим.

Політкаторжанин говорить промову, посилаючи у бій за революцію херсонський гарнізон, з Олешок білі починають бомбардувати Херсон шестидюймовими гарматами, глядачі тоді біжать по домівках ховати від снарядів скотину. Парад іде своїм порядком. Швед непомітним рухом відкидає з дороги гострий шматок пляшки, олешківські партизани марширують, як святі, а приїжджі з Миколаєва матроси чомусь раптом біжать, хоч ніхто їм цього не командував, снаряд виє і вибухає коло плацу, матроси падають де хто біг.

Капельдудка, не розгубившись, шкварить польку-кокетку і оркестр за працею забуває про страх, "струнко, орли і гвардія!" — кричить товариш Швед і салютує, як уміє, шаблею. Гарячий день пахне нагрітою липою. "Ура гвардії!"—гукає політкаторжанин. Він мружить очі й вдихає прекрасне дніпровське повітря, вибухи снарядів здаються йому салютами волі й життю.

Олешківці йдуть, терплячи кольку й гарматний обстріл, думають про солодкий дим кухні, про шеврові чоботи білого офіцерства, про шаблю товариша Шведа й про інші бойові речі.

Бомбардування триває, снаряди падають по вулицях, по садках, по будинках, матроський загін смалить Говардівською до вокзалу, змотавши вудки. На вокзалі названі матроси крутять мітинжок і вимагають паровоза, щоб майнути додому. І вони зовсім не матроси, а миколаївські люмпени, які не звикли воювати гарматами, їх навербовано за матроське вбрання.

Їх не били й не роззброювали, як то велить фронтова дисципліна, їх не гнали під вартою в тил, бо й тилу власне не було. Їх вистроїли у дворі казарми й стали з ними морочити голову, і потроху відшукали контру, що

хотіла більшовиків і не хотіла комуністів та комісарів, допиталися організаторів цього маскарадного загону. Це були офіцери з білим духом і найняті ватажки нальотчиків, спеціалісти мокрої й сухої справи, матроський цей загін мав зрадити при слушній нагоді. Пахла липа округ, був день нечуваних резонансів, білі батареї з Олешок то переставали, то знов били по Херсону, а єдина гарнізонна шестидюймовка їм відповідала.

Товариш Данило стояв коло гармати, дивився в бінокль на Олешки, там горіли від снарядів будинки, матері бігали по вулицях з дітьми на руках, матері поранені, діти закривавлені, він бачив рученята, підняті до неба, звідки летять невловимі вибухи, бачив багато такого, чого ні в який бінокль не видно.

"По своїх квартирах б'ємо, товариш комісар, — осміхнувся до Данила блідий гарматник, — триста снарядів"

Товариш Данило поїхав до Дніпра, де готувалося нічну експедицію. Усі каюки й шаланди, які привозили овочі з Олешок, Кардашина, ба й з Голої Пристані, оглядав сам Швед, вибирав найкращі й наймав, додержуючи потрібної конспірації.

Надвечір бомбардування припинилося, з плавнів повернулися пароплавчики крейсерської служби — "Гром победы" й "Аврора" — колишні буксири "Дедушка Крылов" і "Катя". На них уздовж бортів мішки з піском, кулемети й хоробра команда, а капітани — справжні морські вовки, хоч і звав їх несвідомий обиватель жабниками й жабодавами.

Вечір був прекрасної прозорості й липневої щедрості, у червні лили плідні дощі, і хоч хлібові це мало допомогло, проте трави та бур'яни розрослися без міри, гримів підземними водами дев'ятнадцятий рік. Вечори падали на Дніпро з усієї сили, вечори фіалкові, вечори смоляні, і запахи води, а по воді — боязких нічних трав, і верб, і диму.

Вони нагадували товаришеві Данилові дитинство й юність, народжувався біль, зростав страх до свого людського життя, фіксувалися слова ненаписаних книг.

Капітани-жабники доповідали Шведові про денні подвиги їхніх корсарів, на катер посадовили кількох кльошників з миколаївського псевдоматроського загону й повезли їх у "штаб Духоніна". А простіше кажучи — повезли на "коц", і їх мали пошльопати десь на голому березі Дніпра за Херсоном, як було написано у вирoku трибуналу. Згори, з міста, текли до води запахи вечірніх лип, солодкі, моторошні, — запахи безумних екзальтацій.

Між Олешками і Голою Пристанню — Кардашинський лиман і Кардашин, в якому, за відомостями задніпровських баклажанників, білі не стояли, лише невеличкий пост. Можна вночі взяти Кардашин і піти фланговою атакою на Олешки, і наблизитись удосвіта, а там — допомагай, Миколо рибальський. Відчалили у найтемнішу пору, шаланд із тридцять, на передній — сам командир Швед, а на задній — товариш комісар Данило.

Переїхали Дніпро й попливли єриками, у плавнях комарі насіли цілою хмарою, низали, як хотіли. Партизани мовчки душили їх на своїх шкарубких рибальських і моряцьких шиях, душили на обличчі, на босих ногах. Товариш Швед сидів на прові і тримав гусарську шаблю між коліньми.

Час наближався до півночі, бо комарів поменшало, лоцман вів шаланди через єрики, прогної, Кінськими Водами. Крехтали жаби, було парко, шарудів очерет, хлюпала риба.

О дев'ятнадцятий рік двадцятого століття і місяць липень херсонського півдня, ночі. темні, землі невідкриті, колумби босі! Скільки про вас книжок не написано, які драми гримлять на землі революцій, які симфонії й хори бринять у грозяному повітрі, яких полотен ще не

виставлено по залах академій, о неповторний рік високих людей
гнобленого і повсталого класу, о земле боротьби!

Товариш Данило пливе в ар'єргарді десантного флоту, виконуючи наказ штабарма — "зробити глибоку розвідку", флот розплився в темряві, тримаючи курс на Кардашин, батальйон товариша Шведа змалку був метикований на нічній плавбі без компасів і лоцій.

Скільки разів у майбутньому, сидючи ночами коло паперу й марно намагаючись схопити образ, що, мов тінь риби, зникав за лататтям, Данило простягав руки й думку до цієї липневої ночі, до прекрасних ночей молодості! А тим часом шаланда пройшла поза купою очерету й впливла на Кардашинський лиман.

І провалилася перед нею безодня. Купи зір на чорно-синьому небі, і Чумацький Шлях, зорі, як срібний пил, зорі, як рясні вогники, зеленаві й червоні, миготіли на безмірній височині, й коливалися в безмірній глибині Волосожар і Віз, і "Дівка з відрами", шаланда пливла сама в глибокій височині лиману, стиха хлюпали весла. Огляділися, що батальйон Шведа зник без сліду в нічній темряві плавнів. Шаланда була сама.

"Одбилися від ватаги, — гугнявить шаландьор із проваленим носом, — а тобі печінки відіб'ємо, чортів баклажан, щоб знав морську дисципліну, де їх у чорта знайдеш, до кадетів у ручки запливем". Із очерету озвався спокійний голос; "ти, малий, тримай праворуч, на оту вербу, там буде єричок, і потрапиш на шлях", — "а наших тут, діду, не було?"

"Проїхав Швед тим боком, — відповіла темрява, — тільки не кидайте бомб, а то рибу розженете, чорта смаленого вловиш, у Кардашині кадетів мало, стережуть вони вас під Олешками". — "Рушай", — скомандував Данило.

Тихий голос рибалки розтав у темряві, трохи поблукали, знайшли єричок, шаландьора хтось штурхнув під ребра, аж той зубами клацнув, бійці натискали на весла, минуло кілька хвилин, серед повної тиші й темряви шаланда м'яко пристала до землі.

Вийшли на кардашинський берег, знайшли зарубаного кадета і зрозуміли, що бенкет тут скінчився, гості пішли, мабуть, мити руки, і все без жодного пострілу й крику. І нарешті зустріли живу людину, яка трохи не постріляла їх з нагана. Це був начальник червоної застави.

Товариш Швед розгорнув батальйон точно за уставом і повів на Олешки, годин за дві, мабуть, доведе, а застава мусить пильнувати й дати відсіч контрі, коли вона рушить із Голої Пристані через Кардашин.

"Кажеш, Шведа не доженемо?" Начальник застави був зляканий і розгублений, "не встигли ми з Шведом зійти на берег і подушити контру, як усі наші шаланди повтікали в очерети, і що я робитиму?" Розповівши, що він робитиме, Данило знову сів до шаланди з своїми бійцями, вони попливли до Олешок серед прикрої темряви, що мала переломитися на неспівесий світанок.

Знову дзвеніли, бриніли, сурмили комарі, допікали, дошкуляли, діймали, жерли, гризли ар'єргард десантного флоту, і це значило, що не забариться й ранок. Небо зблякло, зорі зникли, вітрець поширудів, загойдалася над водою пара, ніч посіріла вся раптом, все стало безбарвне й страшне.

Лунко ляснув постріл з берега, навіть вогонь видно було з гвинтівки, далеко розкотилася по воді, по очеретах луна. Ще блискали постріли, одного поранено, товариш Данило наказав не відповідати й натиснути на весла. Гребли веслами й прикладами гвинтівок, кулі свистіли, на повному гоні завернули в єричок і віддихалися. Витерли піт, що одразу покотився по обличчях, напилися води з долонь і з корця і не встигли оглянутися, як уже був світанок.

Він майнув від обрію до обрію, рожеворукий, голубоокий, торкаючи вершки верб. Починався липневий ранок у плавнях і над Херсоном, беззвучно, без теми, без заспіву, світло лилося згори, наче з високого джерела.

Вранішній туман кущами блукав по чистій воді, і, мов за командою, здалеку заторохтіли гвинтівки й кулемет, гупнула важка гармата. "Швед повів на штурм", — сказав Данило, виждавши ритмічну паузу.

Гребців не треба було підганяти, попереду з води спалахнула ураганна стрілянина, її повторювала й підсилювала луна з усіх усюд, "миколаївський загін пішов на десант", — сказав Данило, почувавши справжній страх і, як хоробра людина, не показуючи страху

Вибухали ручні гранати, крики, зойки лунали звідусіль, шаланда товариша Данила виїхала на Кінські Води, щоб стати до бою, дала бортовий залп з усіх десяти гвинтівок.

Біля стерна сидів командир, маневруючи шаландою. Ескадра миколаївських псевдоматросів нараховувала всього кілька шаланд та каюків, а решта не дійшли до Олешок і висадили десант десь на мирному березі, щоб виспатися в житах та рушити пішки до Миколаєва. Кілька ж шаланд миколаївського загону таки виконали бойовий наказ і дійшли до місця баталії їм треба було висісти на глухий берег і встряти в сухопутну битву, коли піде на штурм Олешок товариш Швед.

А їм заманулося скуштувати морського бою, вони не послухали нового командира й почали бахкати. От і вийшов морський бій, дещо відмінний від Абукірського, Трафальгарського, Цусімського та Ютландського боїв, бо тут лише один ворог був на воді, а другий володів сушею.

Бій, як усі добрі морські бої, мав раптовий початок і, на жаль, такий же раптовий кінець. Миколаївці зовсім не маневрували під кулями й скидалися на маскарадних дачників у своїх матроських шапках.

З берега золотопогонна офіцерня гатила по ескадрі з гвинтівок. За термінологією старих морських боїв, відбувалося таке: корвет нападного флоту втратив фок і грот, на палубі паніка, борт пробито ворожою бомбою, капітан кинувся вплав, фрегат на повних парусах заїхав у свій же бриг, п'ять мачт з вітрилами упали, мов зрізані; прудкобіжний кліпер вийшов з бою, заскочивши в густий очерет; невеличка бригаantina з адміралом та штабом одна мужньо відбивалася.

Шаланда товариша Данила, залишивши марні спроби уговкати ескадру, пішла напролом на берег, стріляючи з усіх гвинтівок. По місту лунала стрілянина, і невідомо було, чи не добиває біла наволоч партизанів товариша Шведа. Шаланда мчала на берег, і в найкритичнішу хвилину офіцерня стала тікати з берега в місто, ранок закублівся червоним клубком на сході, стало так легко, як уві сні.

І, обходячи берегом Олешки, щоб не потрапити до білих на муку, щоб вивідати, де свої, а де ворог і хто кого добиває, обходячи Олешки — містечко вільних моряків, рибалок, баклажанників, абрикосників та старих відставних генералів, що цілими купами доживали тут на дешевині, — побачили двох партизанів товариша Шведа.

Вони сиділи й взували на босі ноги делікатні чобітки, а трохи осторонь лежало двійко офіцерів та забитий гладкий пес невідомої закордонної породи. Вони розповіли, ведучи товариша комісара до Шведа, що наступ був, як під Варшавою, ішли пісками й степом, ішли цепом, і ніколи було під ноги дивитися, а до того й темно, і це не секрет, що натомилися і ноги покололи. Так з кольками й на штурм ішли.

"Підійшли до самої їхньої батареї, товариш Швед махає шаблею, та як крикнемо, та як вдаримо, гармата вистрілила, а до кулемета й стрічки не

встигли закласти. Капітан зараз застрелився, черевики на ньому англійські, кадети постріляли-постріляли і ходу. Відбили ми двох собі, це не секрет, і заганяємо до води. Стріляємо одні на одних, не піддаються, гади, і собака з ними. Постріляли-постріляли, підходимо чоботи з мертвих скинути, а собака не дає і хапає за горлянку. Живуча була, собача контра, ти її добиваєш, це не секрет, а вона за багнет зубами рве, ранок який пахучий у наших Олешках, товариш комісар..."

З-за рогу вплигло щось, сяючи золотим шитвом, здалося, що ведуть попа в празниковій ризі, аж ладаном запахло від несподіванки. То був у супроводі двох статечних моряків старий ракалія, генерал від жандармерії, в Олешках життя своє криваве доживав на благодатній природі.

На генералові — камергерський мундир, увесь перед шитий густим золотом, і золотий зад, і презолотий комір, і штани з червоними лампасами, і шапка з іншого генерала — уся в золоті з кущем білого чудернацького пір'я. Груди, і живіт, і спина в орденах, стрічках і зорях, ордени з усіх олешківських генералів почепили моряки на цього одного.

Старий ракалія зупинився, важко дихаючи від астми, череватий та банькатий, "іди, превосходительство", — сказав статечний моряк, моряк із майбутнього роману Данила. "Та куди це ви його?" — "На вічний якір", — відповів моряк, підштовхуючи генерала коліном.

О дев'ятнадцятий рік месників і платіїв, достойний рік розрахунків і записів у бухгалтерську книгу Революції, далекий рік живих жандармських генералів, напханих астмою, калом і страхом. Рік не знайдених образів і трагедійних метафор, рік любові й смерті, трепету повсталих сердець, простоти жертв, солодкості ран і висоти класових почувань, о милий, піднесений рік!

"О вічне людське серце!" — сказав комісар Данило, ідучи до свого дому. Він побачив Шведа, який стояв посеред двору, обіймаючи дебелу

свою й рожевощоку морячку. Двір був повний квітів — пишних, буйних, пахучих троянд, жовтих оксамитових купчаків, нагідок, солодковіяних гвоздик, різнобарвних собачих рож і соняхів.

Товариш Швед перервав на мить сцену зустрічі й сказав через плече дружини: "Іди, Данило, шукай своєї квартири та й будемо збиратися, кадети швидко отямляться, і нам вийде непереливки, кажуть, клюнули по твоїй хаті, не розібрав снаряд, де свій, а де кадет".

Данило пішов, не чуючи ніг, в очах залилася довга біла Шведова шабля і двір, повний квітів, і до самої години відступу його ніхто не чіпав, хоч до цієї вечірньої години багато дечого перейшло по Олешках.

Загін Шведа перетрусив буржуазію і поквитався з декотрими добрими цими людьми, відправив до Херсона амуніцію, дві гармати, кілька коней, пару обскубаних верблюдів.

На олешківський берег повипливали з плавнів рештки команд розбитої ескадри. Ці жертви вранішнього морського бою були обдерті, без шапок, погублених у верболозах, очеретах, ковбанях, ноги — порізані осокою, подерті корчами. Голоногі жертви помчали в Олешки, шукаючи ворогів, щоб одягнутися, та похлихливих обивателів, щоб підгодуватися.

Цих псевдоморяків Швед виловив і відправив до Херсона на баржі разом з верблюдами, день був вітряний і сухий, тривожний день відступу з рідного міста, щоб повернутися переможцями або загинути на шляхах боїв.

День минув у невідступному чеканні нападу білої сили, хмари були високі, прозорі, розметані вітром по всьому піднебессі. Загін товариша Шведа проводжали тепло й привітно, у жінок очі заплакані, а губи припухлі. Говорили тихо, бо виряджали в далеку дорогу, і відчалювала шаланда за шаландою. Швед стояв на одній, недбало опершися на свою розкішну шаблю.

Підійшов товариш Данило, на руках несучи немовля, єдине, що в нього залишилося, і немовля прийняв від нього статечний моряк із епізоду з генералом. Суворе його обличчя просвітліло від дитячої усмішки, він полоскотав немовля чорним своїм пальцем. "Сиріточка", — сказав моряк.

Та ось і остання відпливла посуда через Чайку на Кінські Води.

Посеред течії на самому дні стояв роззолочений жандармський генерал при всіх орденах, до ніг йому коротко прив'язано важкого якоря, він коливався в прозорій воді, ворущачи руками.

ЛИСТ У ВІЧНІСТЬ

Тоді мало бути більшовицьке повстання проти гетьмана і німців, хтось виказав, що воно почнеться й покотиться Псьом, а центр у Сорочинцях, до Гадяча, спалахне ціла округа. Бездонний день клечальної суботи горів і голубів над селом, з лісу везли на возах клен-дерево, ліщину, дубове галуззя, терен, зелену траву, хати чепурили до клечальної неділі, подвір'я пахло в'ялою травою, прекрасне село стало ще милішим, воно прибралося в зело, завітчалось клечанням, хати білі й суворі, двори увігнуті, чисті й затишні, і синюще небо лилося й лилося.

Долиною під деревами ніжився прекрасноводий Псьол, загін германського кайзера блукав по долині, обшукуючи кожен кущ, а загін гетьманців обшукував піски. Гер капітан Вюртемберзького полку керував пошуками, коло нього гасав його доberman, гавкаючи на кожне дерево, пан сотник гетьманського війська лежав на жупані під вербою, одпочиваючи після перших годин ретельності й завзятості. Перед ним на Пслі троє хлопців шукали чорного дуба, який лежав на дні ріки; хлопці шукали його, сидячи під водою, і потім виринали на поверхню.

Було нудно й заколисливо на березі Псла, солдати обох загонів планомірно обшукували всі закутки, підвода з двома чоловічками зупинилася коло сотника. "Пане отаман, — сказали чоловічки, — ви люди

не місцеві і вам його зроду не знайти. А оці хлопці тут шукають чорного дуба, і чорного дуба шукають під осінь, а не клечальної суботи. Ці хлопці слідкують за вашими пошуками, отакого вони шукають чорного дуба, пане отаман, а ми люди місцеві і стоїмо за його світлість ясновельможного пана гетьмана і хочемо вам допомогти. Ми краще знаємо, де шукати того шибеника-листоношу, пане отаман, тільки хай це буде секретом, бо нам тоді не жити від сільської злидоти, і сплять нас другої ж ночі".

Обидва чоловічки розповіли панові сотникові, що в лузі є озера, округ них куга й очерет, ті озера-саги вони можуть по пальцях перерахувати. Там вони рибу волоками тягали, від революції ховалися свого часу, і листоноша в озерах причаївся, очікуючи ночі, щоб тікати далі степом аж до Сорочинець. "В озерах лежиш під водою, в роті тримаєш очеретину й дихаєш крізь очеретину, аж доки пройде поблизу облава й постріляє у воду, кине ручну гранату в озеро, щоб ти вплив. Вуха в тебе полопаються, та, проте, не завше ти впливеш на поверхню, як глушена риба. Хто просто вмере на дні й не впливає, а хто, може, й урятується, коли вибух далеко, та це найкращий спосіб шукати втікачів по наших місцевих сагах", — сказали чоловічки панові сотникові.

Одразу ж розшуки було поставлено як слід, озерця стали пильно обдивлятися, в озерця почали шпурляти ручці гранати, хлопці негайно ж покинули шукати чорного дуба у Пслі й подалися геть розшукувати хати двох чоловічків, щоб їх підпалити. Чоловічки нагодилися додому саме тоді, коли їхні дворища красувалися в червоному клечанні і згоріли за якусь годину. Чоловічки пообсмалювали голови й шукали наглої смерті в полум'ї свого господарства, німці й гетьманці методично кидали в озерця гранати й стріляли в усі підозрілі кущі очерету, листоноша не знаходився, і от на галявині натрапили на ковбаню.

Вона була мілка, навкруги ріс молодий очерет, капітанів доберман забрів у воду, і капітан не звелів кидати гранати, озерце було порожнє, всі рушили йти далі. Раптом доберман оскаженіло загавкав на якусь

колоду, що лежала в воді недалечке від берега, лежала в лататті, в рясці.

Гер капітан послав обдивитися колоду, і то був непритомний листоноша, босі ноги, руки й обличчя — все чорним-чорно від безлічі п'явок, і коли листоношу роздягли — на ньому не було живого місця, і п'явки купами поприсмоктувалися до тіла.

Гер капітан гукнув солдатів, вони порозстібали сумки і зсипали всю сіль, яка у них знайшлася. Від ропи п'явки стали відпадати, листоношу змусили ковтнути капітанового рому, він потроху очунав, його єдине око запалилося життям і колючою ненавистю. "Таки знайшли", — сказав він байдужим голосом.

Пообідав листоноша з капітанського стола, в склянці добрий ром, хата посилана зеленою, пахучою травою, кутки обставлені клечанням, стіни прибрані квітами, було тихо в хаті, доки листоноша наївся. Він відчув, як прибуває сили по жилах, його хилило на сон, прекрасні сни спали на думку: мов носить він безліч листів і ніяк не може їх усіх роздати. А день тим часом схиляється до вечора, надходить умовлена година, відбувається жадане, і знову він носить безліч листів, не може їх роздати, час іде, листів не меншає, ніяка сила не торкнеться листоноші, доки він не віддав останнього листа.

Капітан порушив думки про сни, заговоривши лагідно й доброзичливо (він говорив про чудесне літо і про тихі зорі одної в світі батьківщини, про його, листоношине, життя серед цих прекрасних пустинь, на березі річки милої Псла, капітан узявся до красномовства, щоб до краю розчулити людську душу, перекладач повторював), а листоноша сидів байдужий і, напруживши волю, забував потроху ті відомості, яких хотів від нього капітан.

Він забув, що він член підпільного більшовицького комітету, що він був на нараді, яка призначила на сьогоднішню ніч повстання. Він забув

місце, де закопав рушниці й кулемет, і це було найтяжче забути та відсунути в такий далекий куток пам'яті, щоб ніякий фізичний біль не долинув туди. Ця згадка про зброю лежала б там, як спогад далекого дитинства, вона освітлила б і зогріла смерть на самоті та передсмертний останній біль.

І далі говорив капітан до листоноші, який силоміць забував уже й своє ім'я, залишав собі тільки загартовану первісну волю — дожити до ночі й передати зброю повстанцям. Капітан говорив про далекі розкішні країни, куди зможе поїхати листоноша жити й мандрувати на гроші гетьманського уряду, треба тільки сказати, де закопано зброю, коли призначено повстання, адресу керівників його.

Листоноша сидів коло стола, в ньому спалахнуло непереможне бажання одразу вмерти й ні про що не думати, кортіло загородити собі ножа в груди, хотілося лежати в домовині під землею з почуттям виконаного обов'язку. Мова капітанова потроху губила лагідність, гетьманський сотник підійшов до листоноші й люто подивився в його єдине око, побачив там темну безодню ненависті й рішучості. Мов електричний струм пронизав сотника — кулак його з усієї сили ударив листоношу в скроню.

Капітан вийшов у другу хату обідати, а сотник залишився з листоношею, і коли капітан повернувся, листоноша лежав на долівці, напихав собі трави до рота, щоб не стогнати й не проситися, сотник осатанілими очима дивився у вікно.

Він не мав права на смерть, він мусив нести своє закривавлене тіло крізь потік часу до ночі, прийняти всі муки, крім смертної, важко було боротися на самоті і не сміти вмерти. В гурті товаришів він глузував би з тортур і плював би катам в обличчя, наближав би до себе славу смерть незламного бійця, а тут він мусив вести своє життя, мов скляного човника серед чорних хвиль, справа революції лежала в його крихітному житті. Він подумав — чи така велика ненависть у нього до контри, що

для неї життя не жалко, і кров гнобленого класу закипіла в його жилах, о, це велика честь — стояти над своїм життям!

І листоноша повів показувати закопану зброю. Він ішов затишним селом і відчував на собі сонячне тепло, він босими ногами торкався лагідної землі, йому здалося, що він іде сам через фантастичні степи, іде, як тінь од свого життя, міцніше в рішучості й запеклості. Він бачить людей і знає, які йому співчують, а які ненавидять, він іде по цій розколині між двох світів, і світи не з'єднаються після його смертної ходи.

Ось він дійшов до купи піску за селом і зупинився, сонце вже звернуло з пізнього обіду, земля дрижала від тиші й спеки, німці почали копати пісок, і вони згаяли з годину. Листоноша стояв, обдивляючись далекі обрії, Псьол і заріччя, кілька разів крикнув одуд, пахли жита.

Листоношу було кинуто на пісок, на плечі й на ноги йому сіли німці, розлютовані з того, що їх обдурено, листоноша знепритомнів після двадцятого шомпола і, опритомнівши, побачив, що сонце висить низько над обрієм, сотник розстібає кобуру, а німці немов поодверталися. Тоді листоноша крикнув і признався, що зброю закопано в іншому місці, він покаже, де саме, "розстріляти ви ще встигнете, тікати мені нікуди з ваших рук".

Вони знову проходили затишними вулицями села, було над людські сили дивитися на клятого листоношу, який не хотів віддати своє життя, як лист, ворогові до рук, чоловіки виглядали з-за клечання, по закутках перекидалися чудними словами, чекали вечора й підмоги. Листоношу водили селом, як злидарське горе, його толочили по дорозі й нівечили чобітьми, його підвішували в клуні до бантини, його пекли свічкою й змушували говорити, а він водив, сльози пропікали пісок, і показував різні місця, і там нічого не знаходили. Ще лютіше довбали його тіло, горе ставало над селом, виростало в розпач і гнів, серця загоралися помстою, заходила ніч на село, на заріччя за Псьол погнали череду на ніч, скликанчик на дзвіниці задзвонив до одправи.

Листоноша не міг уже ходити й не міг рухатися, йому здавалося, що він смолоскип і весь горить, серце вискакує з грудей, кров дзюрчить із ран по краплі, біль витягся в одну високу ноту. Це був вереск усіх нервів та всіх клітин, глухо гули понівечені суглоби, тільки затята воля умирала, мов боєць, не відступаючи ні на крок, збираючи резерви, заощаджуючи завзяття.

Листоноші повірили востаннє й везли його через Псьол до пісків, округ ішов загін вюртембержців, їхали верхи гетьманці, шкандибала зігнута Василюха, її привели увечері вмовляти затятого сина, капітан сказав останнє слово, що розстріляє матір і сина. Листоноша поговорив з матір'ю, мати його поцілувала в чоло, як померлого, і зажурилася, витираючи сухі очі. "Роби як знаєш, — сказала, — що мені переказали, те й я тобі повторила". Мати йшла за листоношею на заріччя й на піски, син її жартував, знаючи, що скоро все скінчиться, ніч була зоряна й темна, тиша нечуваної порожнечі.

Приїхали на піски, стали копати, німці залягли навкруги, листоноша спочивав на возі і вслухався в темряву, крикнув одинокий голос, під лопатами брязнув метал. "Стійте, — сказав листоноша, — хіба ви не бачите посланців, що йдуть по мою душу?" І в далекій темряві народилося безліч вогнів. Вони скидалися на полум'я свічок, наче то хвилі, багато вищі за чоловічий зріст, несли на собі сотні свічок. Вогні коливалися, ритмічно підносилися й опускалися, вони йшли з трьох сторін, і не чути було ніякого гомону й мови. Німці почали стріляти, вогні наближалися, високо пливучи над землею.

"Ось хто візьме зброю, — крикнув листоноша, — тепер стріляйте мене, щоб я не мучився, устануть села, й вийдуть комнезами, прощай, світе, в цю темну ніч!" І сотник підійшов до листоноші й вистрілив у лежачого, і це лист у. вічність пішов од рядового бійця революції. Села над Пслом задзвонили в усі дзвони, і їх чути стало на багато верст, села над Пслом запалили вогнища височенні, і їх видно стало на багато верст, з темряви вибігли на німців повстанці і добиралися до зброї, над ними

пливли в повітрі свічки, в тихому повітрі лютували звуки, далекі пожежі, повстання, штурм і завзяття, повстання!

До самотньої підводи з мертвим листоношею підійшов Чубенко. Лагідні волячі морди ремигали поблизу. Запалені свічки, поприв'язувані до їхніх рогів, горіли ясным полум'ям серед величної тиші нічного повітря. Коло листоноші сиділа зігнута Василюха, не зводячи очей з мертвого. Чубенко зняв шапку й поцілував Василюху в руку.

Лист у вічність пішов разом із життям, як світло від давно згаслої самотньої зорі.

ЧУБЕНКО, КОМАНДИР ПОЛКУ

На коні їхав Чубенко, кінь під ним був морений, кінь спотикався, чубенківський загін брів напому, поліські сосни обступали з усіх боків, і шуміли, і сипали рівним сном шепіт, і рипіли, мов снасть, і воркотіли, мов паруси. Лісовий вітрильний флот плив у широкий світ, на небі плескалися сині озера між снігових пустель, крижина на крижину, гора на гору — під вітром хаос і битва.

Чубенко хилив голову й пускав з руки повід, кінь спотикався на корчах лісової дороги, урочиста лісова осінь нахилилась над загоном, багато було поранених, які несли перед собою обмотані руки, мов білі келехи. А дехто тримався за груди чи за живіт, і трудних несли на ношах, двоколки з патронами виглядали, як грона, до них тулилися поранені й потомлені. Попереду йшли похмурі й неголені велетні, міцно ставили ногу обвішані патронами й гранатами бійці.

Загін Чубенка помалу посувався крізь ліс. Донбас, далекий і жаданий, стояв їм у очах, доменщики й слюсарі, мартенщики й складуви, шахтарі й вальцювальники, рудокопи й чорнороби — усі йшли за їхнім Чубенком, за мовчазним сталеваром Чубенком, командиром червоного полку, завзятим, невідступним і непосидючим.

Він був тільки легко поранений, а комісара полку вбили поляки під час бою на Віслі, і шматки комісара було зібрано на бойовищі. Полк поховав їх із славою і все добивався до Варшави, бився з поляками по-простому, по-донбасівському, слюсарі слюсарили з гармат, шахтарі довбали шабельками, молотобійці кували гранатами, газівники давали жару з гвинтівок, хто чим умів і хто що полюбив. Ділянка цього полку витримувала всі атаки, полк відступив чи не останнім. Чубенко вів загін, зв'язку в нього з Червоною Армією не було, Донбас попереду вживався курний і рідний, була рання осінь дев'ятсот двадцятого року.

"Зачекай, — сказав рудий фельдшер і наздогнав Чубенка. Він їхав без сидла, коло пояса на бинді висіла пляшка з йодом, мов стародавній писарський каламар. — Я тобі скажу одверто, товаришу командир, гості ми недовгі на цьому світі, підбилися всі й похворіли, поранені гниють на ношах, увесь ліс гноєм запах, давай пристанемо кудись до села і звільнимо свої руки, підемо далі з легкими руками, світ тепер настав чорний, Чубенко, поляки женуться й шукають, а в нас поранені на руках і, скажу тобі секретно, захворіло кілька на тиф".

Та Чубенко махнув рукою на фельдшера й облизав пересохлі губи, "пити мені хочеться весь час, що воно за знак, що хочеться пити, в голові цілий мартен гуде, ти до мене, фершале, не підлазь, бійці Донбас хочуть побачити, бійці на траву донбасівську хочуть лягти, і я їх веду на з'єднання з дивізією, за півтисячі кілометрів куриться наш Донбас, він чекає нас додому, і ми прийдемо додому, ми гукнемо по шахтах і заводах, ми встанемо ще дужчим полком, фершале, губити людей нам не випадає, а тифозних ізольовуй від загону".

Чубенко взявся за голову й зняв кудлату шапку, голова горіла, серце під шкірянкою прискорено билось, фельдшер узяв Чубенка за руку, проїхав кілька кроків мовчки, "та й у тебе, Чубенко, тиф, передавай комусь команду і лягай, от і добігався на свою голову".

Чубенко глянув на фельдшера, і цей замовк, сосни рипіли, мов снасть, "я тобі наказую мовчати, з коня я не зійду, і моя стукалка знайде тебе крізь яку завгодно сосну".

Рудий фельдшер став вогненным від люті, він шарпнув каламар з йодом, розбив його об дорогу й захлинувся лайкою. Чубенко на нього не оглянувся, він їхав далі й дивився на карту, лісова дорога зникала за соснами, осінь і лісова гниль.

І ліс стояв рівно округ, підпираючи небо, похитувався й рипів, як корабельна снасть. Загін посувався крізь цю вродистість та похмурість, на небі відбувалося трагедійне видовище, на небі сунулися з гір льодовики і вкривали цілі континенти, айсберги плавали серед морів, на небі материки роз'єднувались і відпливали в океан.

Відбувалися мільйоннолітні катастрофи, а загін усе йшов і йшов, ішов і йшов, і не було краю лісові, і кволо стогнали поранені, просили не мучити й добити, важка була людська мука, ноги опухали, руки німіли, хотілося спати — безконечно, без просипу, ледве маячила мета, легко було загубити донбасівську славу й зробитися отарою, заблукати в лісах, не вийти ніколи на з'єднання з Червоною Армією. Тільки обвішаний патронами авангард був наче з заліза.

Чубенко дивився на. карту і вів далі.

Наче дном моря посувався загін донбасівських партизанів, і здавалося, що над соснами й над хмарами стелиться синя морська вода, і човники гойдаються під сонцем. А загонові вийти треба на берег і оглянутися назад на перейдене море. На березі курітиме Донбас, і заводи на ньому, домни, шахти й гути, і вся краса рівного шматка, зеленої поверхні. Легко там дихати, мов на передгір'ї стоїть Донбас, і двигтить ціле пасмо гір від його трудового трепету.

Чубенко дивився на карту, швидко має бути лісницька хата, без неї не можна орієнтуватися. І таке напружене бажання, що Чубенко побачив хату й підігнав коня.

Крізь жовті стовбури біліла стіна, блищало вікно на стіні, дим коливався й закручувався і плив, угору, хата зникала й знову виринала, і незабаром видко стало, що то не хата, а купка білих беріз. За березами озерце лісове, глухе й чорне, соснова глиця падала в нього тисячу років, і вода стала чорна мов у казці чи на хімічному заводі.

Цілий загін зупинився коло цього озера, дехто промивав рани, дехто хотів напиться, коні стиха іржали коло води, верховіття старезних сосен похитувалось, "рушай, — гукнув Чубенко, — рушай, донбасівська республіко!", і погойднув-ся в сідлі, мов жартома. Він відчув, що тиф ламає його на всі боки, дихати важко, в голові стукотять молотки, "за мною, пролетарів!"—гукнув Чубенко, борючись із хворобою. Не рухнувся ніхто, і він зрозумів, що почався бунт.

"Мітинг, мітинг, — закричали партизани, — куди ти нас завів, Чубенко?"

Виходили старі ковалі, показували виразки і рани, виходили доменщики, кидали об землю зброю. "Годі нам блукати, польському панові, продався, отак лісом до Пілсудського заведе, заблудив сталевар, у нього тиф, щоб ви знали, його треба зв'язати, фершала за командира". Обвішаний патронами авангард стояв мовчки.

На небі відбувалися мільйоннолітні катастрофи, над чорним озером ліс порипував, як снасть, Чубенко мовчав, сидячи на коні, серце його закипало кров'ю, перед очима стояла біла пелена, він розсунув її долонею, і за цим настала тиша, бо всі зрозуміли, що Чубенко хоче говорити. А Чубенко даром рота не розтулить, клятий і горлатий, він зараз кричатиме про Донбас, про мету, про революцію, він загляне кожному в вічі, і ніби кожний тоді загляне сам собі в вічі. Чубенко тобі

сталь і зварить, та Чубенко за свого й голови не пошкодує, але ж і допече, бо в'їдливий і завзятий, такого мати в окропі купала, а батько кропивою пестив.

Чубенко мовчав, дивлячись кожному в вічі, і раптом покинув повід, зіскочив на землю, — "нада вперед", — сказав діловито і пішов пішки дорогою. За ним пішов його кінь, сосни рипіли, і мовчки рушив за Чубенком загін, хто на коні, хто двоколкою, хто пішки.

І коли рух остаточно оформився, коли ясно стало, що руху не зупинити, коли поранені обмотали каліцтво й почвалані слідом за авангардом, тоді з валки пролунав постріл. Чубенко поточився у всіх на очах і повернувся обличчям до загону. Він стояв спокійний і рішучий, хоч здавалося, що він прощається очима з загоном та з білим світом, що він зараз упаде перед своїми донбасівцями, упаде, як прапор, беззвучно і не можна буде його підняти, і нічим не полагодити отакого сталевара.

Та Чубенко стояв і стояв, не кажучи й слова, не роблячи й руху, сосни в його очах поверталися догори окоренками, крізь туманні кола він бачив мартенівський свій цех, і обрубники з усієї сили оббивали деталі пневматичними зубилами. Чубенко стояв і стояв, а загонові здалося, що він весь залізний і яку завгодно негоду вистоїть, і тоді того, що стріляв, схопило кілька рук. Одразу ж йому було вибито око й покалічено рота, його штовхали крізь весь загін до Чубенка, всі пізнавали рудого фельдшера, підступного прибудька, кожне не жалувало рук.

Фельдшер викотився з лав перед Чубенкові очі, впав, потім став рачки, мов хотів завити на сонце, і нарешті підвівся на рівні, тримаючись за вибите, око, закривавлений, ревучи від болю. Чубенко помалу розстебнув кобуру, витяг зброю і, не цілячись, поклав фельдшера наповал, виліз на коня й продовжував путь, ведучи загін, конаючи від тифу, б'ючи себе по голові, щоб прогнати біль.

На заході сонце зрівнялося з лісом і котилося нижче, по всьому лісі переплуталося косе проміння, воно злегка вібрувало й гойдалося разом з вітами, воно обплутало дерева й потяглося через дорогу, мов казкова заслона, мов ріка з чарівною водою. До неї потрапив Чубенко й поїхав у німбі, сяйво від Чубенка засліпило загін. За командиром пройшли тим місцем донбасівці, не пізнаючи один одного, обгортаючись красою й міццю, молодшаючи й забуваючи рани. Двоколка з тифозними затрималась під сонцем, і хворі почали марити: один — мартеном, а другий — гутою.

Чубенко зник у темряві лісу й прихилився на секунду до шиї коня, відсахнувся назад, став з одчаєм виборюватись з-під тієї зливи марення, що нахлинула на його мозок. Він кричав на канавників і лаяв формівників, він кликав до печі майстра, сварився з шихтовим двором, перекурював з інженером. Інженер ставав слідчим з французької контррозвідки, теплий одеський вітер завівав у вухо, голова гула від реву морських хвиль, на березі стояла лісницька хата. Чубенко йшов до неї і не міг дійти, дерево по дереву виростало перед його очима, сповнюючи Чубенка відчаєм. Без лісницької хати не можна випустити з мартена топлення, і на секунду Чубенко прокинувся й зрозумів, що тиф бере не жартома, треба відігнати його й вести на Донбас загін.

Чубенко бив себе по голові, намагався не стогнати, до нього під'їхав ад'ютант і запропонував стати на ночівлю. Сонце тим часом зайшло, малинові й рожеві тремтіли на заході хмари, захід сонця віщував негоду. Високо над лісом законився щерблений місяць, він був кволий і ледве виблискував, а потроху вижовтів, набрався жару й став світити скільки міг, бо вже зайшла ніч, і Чубенків загін став на ночівлю.

Серед високого лісу отаборились рештки Донбасівського полку. Полк робив свої немудрі й нескладні справи під щербленим місяцем: на потрібній відстані було поставлено округ сторожу, кулеметники перечистили кулемети, а стрільці — гвинтівки, лікар помастив йодом рани, померлого тифозного поклали на землю осторонь, він чекав на

двох поранених, що саме доходили. З ними прощалися товариші, обіцяли донести їхні слова до Донбасу, сказати на їхньому заводі і їхнім родинам.

Добре вмирали поранені, і завше по тому, як умирає людина, можна сказати, як вона жила. Поранені достойно залишили цей світ, збудивши ще дужче бажання перемогти. В очах померлих назавжди відбилося видіння нічного лісу й щербленого потойбічного місяця. Живі поховали мертвих і стали в задумі над могилою.

Сосни порипували, мов снасть, заступник покійного комісара виголосив промову, і її слухали мовчки — без салютів та музики. Раптом заспівали тихими голосами старе шахтарське "Страданіє", морені бійці співали з нелюдською силою над мертвими товаришами. Чубенко не злавив з коня, він броровся з тифом та боявся втратити на землі рівновагу, підспівував наче крізь сон, наче мимоволі, і, коли пісня скінчилася, комісарів заступник вів далі промову.

"Науковий соціалізм, — казав заступник комісара, — а також мир халупам і війна палацам вимагають такої доктрини, щоб бити ворога без пощади, і наші товариші перевернуться, в землі, коли ми забудемо ці слова. Петлюрівське військо вступило в контакт з польськими панами й маршалом Пілсудським, воно хоче відвоювати собі Україну й наш непереможний Донбас, це військо буржуазії та багатого селянства вимагує жовто-блакитними прапорами й робить контрреволюцію, наші товариші упали в могилу, і ми знаємо, хто їх поранив, — одного петлюрівська шабля, а другого польська куля, і соціалізм вимагає..."

Та Чубенко вже їхав лісом геть, поминувши заставу, наказавши їй пильнувати. Він їхав на розвідку і мав надію знайти лісникову хату чи взагалі якесь відмітне місце, щоб орієнтуватися на карті. Кінь обережно ступав лісовою дорогою, наставляючи вперед вуха, він почував відповідальність поїздки, і чорні стовбури, чорні тіні викликали в його конячій уяві якісь атавістичні образи. Кінь стиха робив спроби заіржати до своїх спогадів, кілометрів зо три ліс тягся густий і незайманий, а там

вирізьбилася під місяцем широка просіка, і далі видко було, що ліс кінчався.

Праворуч пішла низина, мов до ріки, лісовий молодняк розбігся від просіки. Спочатку були купи й ватаги, і це було так зване передлісся, а далі пішли купки й кущі, і, нарешті, окремі дерева розбрелися по рівнині, в'ялою соломою й вогкою землею пахло з полів.

Чубенків кінь раптом зупинився. Чубенко машинально притис його шпорами. Тривожність передалася йому від коня, за просікою дорога знову йшла лісом, і кінь нізачо не хотів туди йти, та хазяїн підігнав, і ось заїхали під дерева.

Чубенко тримав у руці наган, пахло лісом і чимось людським. Чубенко хотів повернути назад, і в цей час щось волохате впало на нього згори, мов кошмар. Втрачаючи свідомість, Чубенко проклинав усі тифи на світі і схопився руками за гриву, сподіваючись, що кінь доведе до загону.

"Дорогий товаришу Чубенко". На столі стояла гасова лампа, коло неї лежала купа документів і Чубенкова планшетка з картою, товстий дубовий сволок перерізав стелю, на сволоку сажею з свічки зроблений хрест, чисточетверговий чи з водохреща, і на печі щось важко й довго бухикало всіма легенями. Чубенко підвівся з лави й сів, у голові все пливло обертом, голова розривалася від болю, та Чубенко вже опанував себе. Він, мовчки оглянув присутніх, сперся руками на коліна й стиснув їх щосили, заспокоюючи себе, остуджуючи кров і готуючись до смерті у ворожих руках. Наган, його лежав на столі, людей було троє, і коло печі поралася жінка.

Хата була стародавньої краси, уставлена лавами й скринею, на полицях повно цяцькованих тарілок, і знову з печі прикро хтось кашляв, ніби конаючи, великі й спустошені видко було в сутінку очі.

"Дорогий товаришу Чубенко, — знову сказав дебелий, широкоплечий крем'язень і осміхнувся сліпучо-білими зубами, — від імені червоного партизанства вітаю тебе в наших краях. Ми собі думали, що то за риба потрапила нам до сітки, аж це командир Донбасівського полку, та ще й сам, і інтересуємось знати, де ж цілий твій полк донбасівських партизанів?"

Чубенко мовчав, сидючи на лаві, хворе тіло його здригалося від холоду й від жару, а треба було напружити всю увагу, скупчити всі сили, слухати, прислухатися й вирішувати... Тоді заговорив другий — з дитячим обличчям, учитель чи семінарист, — "ти нам повір, товаришу Чубенко, що ми б тебе так не налякали, коли б знали, що це їде наш чоловік, а не проклятий поляк чи петлюрівська розвідка. Ми з ними б'ємося, не на життя, а на смерть, товаришу Чубенко". Третій, мовчазний, раптом осміхнувся до Чубенка, осміхнувся лагідно й доброзичливо, і усмішка, мов нежива, повисла на його устах.

"Скажи нам, чого тобі бракує і яка нестача в твоєму полку, а ми тобі допоможемо, чи хворих твоїх переховаємо, чи одежею, чи худобою і найперше їжею вас підтримаємо. А потім підете на свій далекий Донбас, і, може, й наші партизани з вами підуть, щоб гуртом битися за революцію".

Чубенко помалу взяв із стола свої папери й планшетку, засунув до кобури револьвер і немовби не помітив, що його наган без патронів.

"От ти й при формі, Чубенко, — білозубий дістав з-під стола пляшку, — може, чарчину вип'єш на дорогу чи так поїдеш, як хочеш — так і зроби. Наш загін на хатньому становищі, ми вчора повернулися з походу й робимо перепочинок, а поляків порубали чимало. На ранок ми тебе запрошуємо в гості до нашого села, ми зустрінемо вас на вигоні й привітаємо, а далі там видно буде, з чого почати — з їжі і підвід чи там ще з чогось потрібного".

На печі так хтось закашлявся, що здалося, ніби він по-одриває легені.

Чубенко глянув через голови розмовників, "це наш каліка, був у солдатах і на війні, а прийшов оце недавно хто знає й звідки — чи з Кавказу, чи з Сибіру, хоч умре собі вдома, і вже йому життя один сміх".

Колишній солдат зліз із печі й почовгав до дверей, тримаючись за груди. Це був кволий недобиток імперіалістичної війни, живий докір і жертва минулого, і в Чубенка защеміло чомусь серце, він згадав мільйони таких калік, і тисячі таких сіл, ще довго треба боротися, трудно йти, багато треба зусиль.

А колишній солдат, виплюнувши за двері кров, простував назад до печі, і він подивився на Чубенка, глянув просто в. вічі, ніби з далечі літ залунав цей погляд, глибокий і сумний, у Чубенка зосталось враження, що це погляд з-за ґрат.

Солдат виліз на піч і затих, припавши грудьми до цегли.

"Так як ти скажеш, товаришу Чубенко, на нашу мову, чи у вас на Донбасі мови нашої не розуміють? От ми до тебе з відкритим серцем і партизанською червоною допомогою, і скажи хоч слово нам на відповідь".

Чубенко встав і пройшовся по хаті, з радістю впевнившись, що може ходити, за вікном помітив гурт людей і коней, у двері влетів партизан з обмотаною головою, "підмогу давайте, невидержка!" До нього підскочив білозубий, схопив і кинувся з ним надвір, "голову поляк пошкодив, — сказав той, що з дитячим обличчям, — кидається й марить, сердешний".

Білозубий повернувся до хати, "голову поляк пошкодив", — повторило дитяче обличчя, і Чубенко не запитав, чому хворий скидається на посланця. "Яке це село?" — нарешті заговорив Чубенко.. "Кам'яний Брід, товаришу Чубенко, а ми — кам'янобрідські партизани". Чубенко

знову заглибився в мовчанку, у хаті спокійно й заколисливо тюрлюкав цвіркунець, третій, мовчазний, партизан осміхався, і усмішка, мов нежива, висіла на його устах. "Добре, земляки, — сказав далі Чубенко, — завтра ми зайдемо до вас у гості і завтра по дню поговоримо й порадимось, а сили в мене хватить, і роблю я обхідний марш на ворога, люди — в бойовій напрузі, і патронів у нас багато. Донбасівський полк знає, за що він б'ється, це — надія революції, опора пролетарів. Чудна ваша природа, земляки, лісу без міри, народ простий та довірливий, і чекайте нас завтра коло села — шахтарів і металістів, красу донбасівського краю".

На печі колишній солдат не міг спинити кашлю, і Чубенко ще раз побачив його без міри схвильовані очі. На цьому Чубенко рушив з хати, і за ним. партизани, у дворі стояв Чубенків кінь і ще один. Було зовсім порожньо. Чубенко сів на. коня, мовчазний партизан — на другого, вони поїхали з села і мовчки доїхали до просіки. "Отой солдат на печі скоро помре", — сказав Чубенко. "Щасливо", — відповів партизан і одразу пустив коня в галоп.

Лісова тиша розступилася перед Чубенком, і він в'їхав у тишу. Округ нього ліс порипував, як снасть, місяць уже зайшов, була передранкова пора, і раптом морений Чубенків кінь заіржав щосили, мов у темній, печері пішло блукати його іржання, ледве чутною луною стало повертатися назад. Чубенко їхав тишею, як містом, будинки тиші стриміли у високу неозорість, Чубенко їхав рік і десять років, а то були хвилини, і знову заіржав його кінь. "Стій!" — одразу ж гукнули грубі голоси донбасівців. Чубенко проказав пароль і поїхав далі.

"Чубенко, Чубенко!" — лунало його полком, з'явилися ад'ютант і заступник комісара, в обох револьвери, застромлені просто за пояси, підійшов Чубенків помічник. "Ну, не думали вже бачити тебе живого, он він їхав за тобою та бачив, як тебе схопили, і не міг дати поміч, а прибіг назад, і ми зразу ж організували ударну сотню і послали твоїм слідом, і тут на нас напали з усіх боків, є забиті, є й поранені, та не так легко було нас узяти. Ми їх приймали на багнети, бо патронів обмаль, а до того ліс і

ніч, при місяці багато не вцілиш, і не знаємо, хто вони, бо одежа солдатська, а більше ознак ніяких".

Чубенка оточили бійці з гвинтівками в руках, і тут ледве помітний світанок став ширяти над лісом. Це був час страшної безбарвності, час моторошної сірості, коли закониться день після нічної тиші. Сірі тіні набрали блакитних та рожевих відтінків, лісом заходилися цвірінчати, джерготіти, пукати різні птахи, і весь цей таємничий час народження світла Чубенко розмовляв із бійцями, і над лісом здіймався потроху вітер.

Чубенко розповів зміст наступної операції, щоб кожний боєць знав своє місце в ділі, щоб свідомо й віддано бився. Один шлях у Донбасівського полку — через Кам'яний Брід і далі на схід. Обминути село не було змоги, на карті текла ріка, оточували болота, непрохідні ліси. Треба йти на Кам'яний Брід і зустрітися з партизанами, а зустріч буде така, як годиться.

До сходу сонця полк готувався до зустрічі з кам'яно-брідськими партизанами. Нарешті рушив лісом, ішли всі мовчазні і зосереджені, проходили під дубами й топтали дубовий лист, проходили під кленом і топтали кленовий, сосни заливав чорноліс, Чубенко їхав попереду, почував млоість і слабкість, він куняв, і це було показником його непошкоджених нервів.

Нарешті знайома просіка, полк розгорнувся в наступ і так дійшов до потрібного місця, не зустрівши нікого, і зупинився в густих кущах переліска, за яким було рівне поле та перші хати села.

І Чубенко вийшов з красою полку — його першою авангардною сотнею — наперед, вийшов піший з гвинтівкою в руці, вітер розвівав червоний прапор, деякі бійці порозстібали сорочки, і на грудях видно татуйовані п'ятикутні зорі.

Це вийшла сотня смертників, які в полон не здавалися, тиша була в селі, ні душі на вулиці, сотня стояла струнко, як і належить регулярній частині.

Так минуло півгодини, і ніхто не з'являвся, з переліска під'їхав верхи Чубенків помічник — "все зроблено, команда пішла до ріки, зв'язок встановлюємо", і помічник поїхав назад до переліска.

Чубенко стояв із сотнею, розставивши бійців фронтом до села. Здалеку їм здавалося більше сотні, ранок був беззвучний, сільська вулиця порожня, і нарешті вона ожила й виповнилася масою народу, мов вода, ринув він з усіх дворів.

Червоні прапори колихалися, наче хоругви, ішли самі жінки й дівчата, чоловіків було обмаль, попереду несли на двох щоголках величезний червоний прапор. Похід вийшов з села й розтікся на боки, став іти широкою, густою смугою жіноцтва. Чубенко подивився в бінокль і перейшов на фланг. За походом з села вийшла група партизанів — чоловіка з півсотні, партизани намагалися йти в ногу і похизуватися перед регулярним військом.

Чубенко ще раз уважно подивився в бінокль, похід наближався, сяючи червоними стягами, обличчя в Чубенкових бійців були зосереджені й уважні, їм наче не до серця ота врочистість зустрічі, вони діловито мацали й розстібали ладівниці.

Похід підійшов ближче, Чубенко проказав команду, донбасівці розступилися й лягли, "вогонь!" — гукнув звичайним голосом Чубенко. Кулемети, стали методично строчити, розбиваючи похід кулями, стрільці безперестанку клацали затворами, викидали порожні гільзи, прапори попадали на землю, жіноцтво вихопило шаблі й пішло поодинці в лобову атаку, переступаючи через трупи й поранених.

"На цей фокус самі брали", — сказав собі Чубенко, стріляючи з гвинтівки, як рядовий боєць. "Слава! слава! Здавайсь, комуністи!" — похід раптом став військовою одиницею й ринувся в атаку так люто й завзято, що міг би деморалізувати кого завгодно, та донбасівці не рухнулися й на крок, а кулемети, не зупинилися й на секунду.

Замаскований ворог став втрачати єдність, даремно вимахувала попереду шаблею жінка, в ній Чубенко пізнав учорашнього мовчазного, "бий комуну! бий комуну!" Донбасівцям була це не первина, вони витримали той психологічний момент, коли звичаєм оборонці губляться перед невідступною навалою, і вони розстрілювали маскарад так спокійно, мов сиділи за сталюю заслоною. Хвиля зупинилася, вкриваючи землю трупами, і стала панічно розбігатися.

Чубенко зупинив стрілянину, заощаджуючи патрони, даючи кулеметам охолонути, бо в цей час з'явилася нова небезпека, із-за крайніх хат вискочив загін кінноти й розгорнувся для атаки. Він стояв там на той випадок, щоб до ноги вирубати чубенківців, коли ті побіжать під натиском замаскованої, піхоти, і кіннота вилетіла здуру, щоб зірвати на донбасівцях свою лють. Сотня лежала рідкою лавою, виставивши багнети, не злякалася кінського галопу й свисту шабель. Під жовто-блакитним петлюрівським прапором Чубенко впізнав свого співрозмовника з дитячим обличчям.

Кіннота промчала просто через донбасівців і не могла їх зігнати з землі під шабельний вимах, донбасівці стали навздогін стріляти, зсаджуючи з коней вершників. В цей час піхота петлюрівська лаштувалася до нападу й гуртувалася біля командирів. Чубенкові піднесли з переліска патронів.

З-за сільських тинів посипалися на петлюрівців раптові постріли — рідкі, але дошкульні, за кожним пострілом хтось падав, петлюрівці метнулися назад, стали вибивати стрільців із засідки. Постріли все рідшали, з-за тинів вибігло тринадцятеро і рідким цепом рушили до чубенківців. Вони бігли, як старі фронтовики, пригнувшись, петляючи,

відстрілюючись, повзучи, це були професіонали військової справи, і вони не втратили жодного чоловіка за час свого відступу. Чубенко, подивившись у бінокль, наказав підтримати втікачів стріляниною.

Нарешті вони добігли до донбасівців. Чубенко пізнав серед них сухотного солдата, очі його горіли фанатичним вогнем, він біг до Чубенка, затуляючи рота, і впав на землю. З рота йому ринула ціла злива крові, він став жовтий, як віск, і прозорий, він важко дихав, дихання клекотіло в його горлянці.

"Треба триматися, — через силу заговорив він, — я послав ще вночі по підмогу, та до неї верст із двадцять, і., крім наших партизанів, може бути регулярна червона частина, там головний шлях. Треба триматися, товаришу Чубенко", — а Чубенка душила жалість і злість, — "по смерті сюди прийшов, чи що, без тебе тут посвятимось, ти своє одвоював, чоловіче".

Солдат повернув смертельно біле обличчя до Чубенка, — "не смій, Чубенко, ганьбити, я тут працюю в підпіллі, така смерть мені щоночі снилася". — "Мовчи й ковтай повітря, — сказав йому Чубенко, — я саме переправляю через ріку поранених і полкове майно, а ввечері і я рушатиму слідом, і підмога мені без діла".

Та солдат його не чув. В агонії звівся він на ноги, випростався в цю останню хвилину свого життя, мов приймаючи парад нащадків, "така смерть мені щоночі снилася", — сказав беззвучно і впав, скошений кулею. Чубенко наказав його накрити прапором і сам відчув непереможну втому. Над ним знову загув мартенівський цех, і сонце стало кількома сліпучими засипними вікнами мартена, і земля почала розгойдуватись, як гойдалка, почеплена до неба.

"Вогонь! — скомандував Чубенко, перекочуючись по землі. — В атаку, донбасівська республіко!" Вулицями села мчала підмога, сіючи паніку в ворожих лавах. Чубенківці пішли в атаку і з'єдналися з підмогою. Чубенко

робив марні спроби підвестися на ноги і щоразу падав, через кілька хвилин до нього під'їхав Іван Половець.

Чубенко стояв на ногах, хитаючись, як стебло на вітрі, "спасибі, брате, і клади мене, куди хоч", і це був кінець героїчного змагання Чубенка, командира полку.

ШЛЯХ АРМІЙ

"Щойно провели Політбюро

поділ фронтів, щоб ви виключно

зайнялися Врангелем".

(Ленін — Сталіну)

Десь біля Апостолова, після знаменитого бою з кіннотою генерала Бабієва, Чубенко їхав на червоній, як захід сонця, тачанці нового свого й найкращого кулеметника, коваля Максима. Донбасівський полк, витримавши в складі цілої армії кількогадинний переможний бій з білою гвардією, переслідував рухливого ворога, що ринувся до Дніпра. Чубенко, схудлий і тендітний після тифу, і вусатий Максим сиділи на тачанці в позах гордовитих і незалежних, позад їх заходило сонце, Чубенко тримав у руці ковану з заліза троянду, оцінював її оком середньовічного цехового майстра.

Це було чудо досконалості, натхнення і терпіння, ніжний витвір надзвичайного молотка, радість металу, що процвів, і вицвів, і збагнув крихке проростання живих клітин.

"І тобі скажу, командире, кожну пелюстку молотком кував, а вся троянда з одного, шматка, і нічого тут не приварено чи злютовано, мов росла вона в мене з залізного зерна, з металевої прищепи. А родом я

коваль і зброяр, на всю армію кулемети справляв, і світ пройшов наскрізь, як журавель".

Чубенко оглянувся на полк, що гримів одною валкою, бій був під Шолоховим, полк, поповнений після польського походу, знову розквітнув донбасівською славою, на тачанці стояв кулемет, удосконалений і пристріляний, слухняний і повороткий, вивірений, надійний "максим".

"Ти не повіриш, командире, яка це тонка штука — кувати троянду, щоб була вона ніжна й шершава, щоб на неї роса вночі падала — на чорну мою й вічну троянду. Люблю я красиву, й ажурну роботу, мені хочеться бути майстром на весь світ, і щоб життя навкруги було красиве та сонячне. І от на червоній тачанці їздимо, а раніше тачанка в мене була друга, по ній — червоні яблука, зелені квіти, соняшники — де прийдеться.

Ковалеві весь світ відкрито, а як він до того ще бив урядника у п'ятому році та підранив жандарма, як він співав: "Марш, марш вперед, рабочий народ!" і носив червоного прапора, то його мандрівну судьбу можна знати наперед. І я рушив у широкий світ.

Викувати троянду не кожний зуміє, і я щоразу повертався до цієї справи, як тільки траплялась хвилина. Коли я сидів у в'язниці перед довічним засланням, я все допитувався, чи хватить віку на моє заслання. І день ішов, і ніч ішла, і днів було без ліку, я збагнув, що вік мій не довший за день, усе життя своє я передумав за день, і ще багато залишалося дня на тюремну нудьгу.

Та от трапився мені молодий смертник, убив він пристава, його мали повісити, — "ковалю, ковалю, — каже він, здригаючись усім своїм життям під навалою останніх мислей, — не скувати нам, ковалю, троянди. Вона росте ніжними ранками, п'ючи росу, а ми лягаємо скривавлені їй під ноги, ковалю, ковалю, якби ти вмів кувати троянду, бо вона помалу росте, наша троянда революції".

І його повісили сірим світанком під жахливі крики цілої тюрми, ми кричали, ми били стільцем двері, ми рвали одержу й розбивали вікна. Молодий мрійник розлучився з життям під гуркіт і шал нашого протесту, хотів би я знати — яку музику сприйму я на тій останній межі?

І от запам'ятав я ту троянду й став кувати. Коли брав молотка, мені здавалося, що всі ковалі світу беруть молотки, б'ють молотками, б'ють молотками, допомагаючи мені. Це була якась голка, що проткнула мій мозок, я вдень і вночі почував її — оцю мою троянду. Коли людиною керує одна лише думка — ніщо ту людину не візьме — ні голод, ні холод, ні смерть, ні спека. І, мабуть, тільки через це я лишився живий, пройшовши стільки світів, куючи залізну троянду.

Кінчив її кувати в пустелі. Прокинувся серед ночі на холодному піску, прокинувся в захваті й нетерплячці, кінчивши у сні кувати троянду. Ще бачив я її густу рожевість, ще відчував у руці її вагу, і на обличчі — її тепло. Ще тремтів я, і реальність заповняла мій мозок, а вже все пішло геть, і тільки зоряне небо миготіло наді мною, чуже південне небо. От перед нами, командире, ледве проступає на тьмяно-блакитній високості червона зоря Альдебаран на сході, вона підноситиметься вище й вище, скоро все сузір'я, вісім видимих зір, проступить на потемнілому небі — гострим кутом, журавлиним ключем вічності.

А тоді наді мною горів Південний Хрест, я лежав у пустелі Атакама, на шляху до кордону республіки Перу. І в місті Аріка на березі океану я закінчив мою троянду. Це трапилось у кузні місцевого коваля, під плюскіт океанських хвиль, цвів чагарник якимись дивно пахучими рожевими квітами. Був 1917 рік.

І тоді з трояндою я пройшов ще чималий шлях, доки опинився отам, під Шолоховим, на ділянці твого Донбасівського полку. Я пройшов республіку Перу, Еквадор, Колумбію, потрапив до Європи, скуштував французького концентраційного табору, італійської тюрми, грецької й турецької гостинності, що не була приємнішою за табір та тюрму, і

потрапив нарешті до Севастополя, а звідти й до себе в Гуляйполе. І я прийшов вчасно, і ще допоміг виганяти генерала Денікіна".

Обабіч шляху вставляли височезні пожежі, на сході за Дніпром чути було далеку канонаду, Донбасівський полк рухався безупинно на схід до Каховки. На троянду, що її Чубенко тримав у руці, падали виблиски заграви. Рожевий туман оповивав осінній степ. Ніч була холодна.

"Тоді, командире, я зустрівся з моїм другом Артемом. Позаторік він був головою Криворізько-Донецької республіки, шахтарської держави робочого класу. Знаю. я його ще з Брісбена в Австралії, куди він майже одночасно зо мною приїхав із Шанхая. Ми з ним працювали на прокладці залізниці коло Брісбена. У суботу праця була лише до першої години, а після ми прали білизну, і Артем наспівував його улюбленої: "На високих отрогах Алтая стоит холм и на нем — есть могила совсем забытая". Потім ми сиділи перед наметами коло вогнищ, їжа лежала на ящику з прибитими до нього ніжками, а ніжки стояли в банках з-під консервів, повних води: комашні в Австралії безліч.

І скільки переговорено тоді біля вогню! Часом після цілотижневої роботи ми ходили купатися й ловити рибу, річка була невелика, на гачок чіплялися черепахи й зрідка в'юни, вода чомусь світилася вночі, Південний Хрест сяяв над нами, Артем розповідав, я — слухав.

Я полюбив Артема — мого вчителя. І як соняшник завжди повертається до сонця, так я повертався до нього. Ми зустрілися в Донбасі торік, один одного впізнали, "пам'ятаєш, як ірландців перемогли на канаті?" — а перед нами — свіже поле бою, діло було на снігу, ще трупи сходили парою на морозі, "прийшов час, — сказав мені Артем, — до останнього подиху будемо битися за нашу революцію".

Чубенко подивився на годинника і дав наказ зупинятись. Промчала дорогою якась кінна частина. Донбасівці стали годувати коней. Вогню не розпалювали. Холод проймав до кісток, земля — замерзла, без снігу.

Бійці танцювали коло підвід, грілися. Пожежі навколо беззвучно займались одна по одній. В їхньому світлі — живому й мінливому — то виринала валка підвід Донбасівського полку, то зникала в морозній темряві.

Чубенко взявся обходити полк, минали години гупої ночі, далеко праворуч щось дуже горіло, освітлюючи рівну безконечну просторінь голого степу. Коваль з своїми двома помічниками напоїли коней із степової криниці, дали вівса, чорнобородий Сербін та другий ковалів помічник — веснянкуватий безвусий Ляшок — спорили. "Рушай, — гукнув невгамовний Чубенко — рушай, донбасівська республіко!"

"І от я, — почав далі оповідати коваль, коли тачанка рушила, — з наказу Артема я повернувся до Гуляйполя. Я мав попрацювати біля Махна й зібрати людей. Махно привітався до мене, коли я сидів на ґанку. "Дивись, Максиме, я знаю, чим ти дихаєш", — сказав він мені, проходячи й помахуючи нагайкою. У Гуляйполі з ним була його "батькова чорна сотня" з Кирюшею.

Махно зібрав на майдані великий сход, казав промову. І несподівано ми встряли з ним у дискусію, відчувши, що натовп нас підтримує. Це був прекрасний мітинговий двобій, і всі бачили, що "батько" програє. Тоді Махно став мовчки слухати про грабунки, контрибуції, бочонки золота, тортури, розстріли, вбивства.

Коли наш товариш закінчив обвинувальну промову, Махно осміхнувся якось лиховісне. Потім він зійшов з помосту, що його було спеціально вибудовано, пройшов крізь натовп, усі враз розступилися перед ним, він схопив мого товариша за руку і поволік за собою на трибуну. Малий на зріст, з баб'ячим обличчям, з довгим попівським волоссям, Махно виглядав смішно, ведучи дебелого хлопця, що з ним дискутував. Натовп припинив. Ми чекали — про що буде дискутувати Махно далі.

"Батько" виліз на трибуну, тягнучи свого опонента. Вони стояли перед натовпом. Тоді Махно мовчки вихопив револьвер і вистрілив у нашого товариша. Натовп одхитнувся од трибуни. Ми почали стріляти, але Махна на трибуні вже не було. І ми поспішили вискочити з натовпу, що раптом став до нас ворожий.

Ми бігли Гуляйполем, відстрілюючись. І, гнані звідусіль, засіли в хатині у товариша Ляшка, хутко позакладали вікна, спроводили стару матір Ляшкову до сусідів, замкнули двері, підперли їх, чим могли, розіклали під руками зброю й патрони, "підходь, — крикнув хтось із наших, — контора пише!", і нас було одинадцятаро.

Я не охочий вихвалитись, але наша контора писала справно. Бій тривав до ночі, стріляти ми вміли, а відступати не було куди. Ми кидали гранати, і на нас кидали гранати, ми стріляли з кулемета, який у нас був, і на нас стріляли з кулеметів, робили все, щоб запалити нашу хату, а запалили хату сусіда, був вітер весняний, рвучкий, він доносив часом запахи озимини, іржання коней, кування зозулі.

Сусідова хата горіла, високе полум'я зносилося під небо, хату гасили, іскри полетіли на повітку й на клуню, зайнялося ще одне подвір'я, нам не давали спочити й на хвилину, все боялися, що ми скористаємося з метушні і втечемо. Нас уже мало було живих. З одинадцяти стріляло п'ятаро, та й ті закривавлені від ран своїх і чужих, виснажені й посліплі, глухі від вибухів.

Ми знали, що життя наше от-от скінчиться, та ми бачили ті тисячі, які прийдуть нам на зміну і докінчать наше діло, завершать нашу боротьбу, вшанують нашу пам'ять. І нам було легко вмирати, смертельний страх не рвав нам серця, мозок не гнітило порожньо прожите життя, ми жили гідно і вмирали мужньо — нам увижалися всі, хто загинув за нашу революцію, ми не знали, чи достойні ми стати хоч близько до тих славних імен.

Вітер повернув на нашу хату, і вона зайнялася. Махновці припинили стрілянину й чекали, що ми будемо вибігати на подвір'я, ми — теж не стріляли, диму була повна хата, допікав вогонь, упав сволок. І тоді ми заспівали, стоячи в хаті, і співали, доки не повтрачали свідомості. Ми не змовлялися співати, хтось один почав, і ми зрозуміли, що ця пісня — то останній подарунок, який дає нам життя".

Ляшок і Сербін, які вислухали все оповідання, оглянулися на коваля.

"Ми співали "Вставай, проклятьем заклеймлённый", — сказав Сербін.

Чубенко сидів, тримаючи в руці залізну троянду, високо над ним миготів Альдебаран і все сузір'я — журавлиний ключ вічності. Потім дістав з кишені маленьку книжечку, розгорнув її під світлом навколишніх пожеж, трохи погортав і, складаючи слово до слова, прочитав записане його рукою: "Революция есть война. Это единственная законная, правомерная, справедливая, действительно великая война из всех войн, какие знает история".

"Ось великі слова, — сказав Чубенко, — слова товариша Леніна".

"Старі металурги кажуть, — продовжував Чубенко, — що сталь зварити, як життя прожити — і важко, і страшно, і кінець трудний. Ми ж варимо не сталь, а революцію, і як безкрайньо треба нагріти піч та якими треба бути майстрами, щоб мати топлення і вилити його в прекрасну форму, і стане тоді стальна держава, пролетарська фортеця. А нам, рядовим бійцям, треба любити майбутнє й віддавати йому життя".

"Нас трьох урятували з полум'я, — сказав коваль, — мене, Ляшка і Сербіна. Ми тоді пофарбували тачанку на червоний колір. Щоб пізнавали махновці".

"Вони нас упізнають і на тім світі, — похмуро озвався Сербін, — так ми їм, собакам, уїлися".

Червона тачанка просувалася в складі Донбасівського полку до Дніпра. Полк виконував наказ армії. Здалеку повіяло вогкістю, недалеко була мета. На четверту годину ранку зупинилися на високому березі. Дмухав холодний вітер. На задніпровській рівнині лежала Каховка. Внизу коло води рухались частини Шостої армії, сапери лагодили міст.

"Спасибі за компанію та будьте здорові". Чубенко сів на коня, передав наказ — усім зупинитися, від'їхав геть і став дивитися в бінокль. Перед ним за Дніпром була Каховка. Досвіток жовтневого дня розпочинався похмурий, в тумані. Безконечна молочна рівнина простягалася до обрію, що ледве яснів на сході.

Це був славетний Каховський плацдарм Червоної Армії, місце завятих серпневих боїв з корпусом генерала Слащова та кіннотою генерала Барабовича. Це був нездвигнений острівець в таврійському степу, опертий на широкі води Дніпра, кілька ліній дротяних загороджень, окопи, опорні пункти, легендарна сибірська дивізія займала плацдарм. Кінні атаки генерала Барабовича розбилися об дроти та мужність захисників плацдарму, атаки корпусів генерала Слащова та Вітковського не могли роздушити цей каховський горішок.

На очах у Чубенка плацдарм ожив. У сірому туманному світанку загорівся бій. У сірому світанку по далекій рівнині зарухалося кілька черепак, і кожна стріляла з гармат та кулеметів; "танки", — подумав Чубенко. За черепаками сунули хвилі піхоти, панцерники, земля відгукувалася на вибух важких гармат, тисячі кулеметів наче шили кулями велетенські сталеві аркуші.

Поодинокі постріли і навіть залпи бійців губилися в цьому землетрусі, Чубенко подумав про тих, що сиділи в окопах, під зливою смерті, перед лютістю білої гвардії, проти танків постачальника Врангеля — світового капіталізму.

В окопах сиділи кизелевські гірники, уральські робітники, сибірські партизани — переможці Колчака.

"Вони ще не зустрічалися з танками, вони не витримують такого штурму, — сказав уголос Чубенко, — хотів би я бути з ними, вмирати поруч".

Тим часом потроху світало, білі розпочали нову атаку на плацдарм, Чубенко бачив, як підтягалися резерви під захистом танків та панцерників, і маленькі чоловічки вибігли їм назустріч з окопів, вони бігли просто на танки, падали і знову бігли; "таких не злякаєш", — прошепотів Чубенко, і його серце сповнилося великою радістю та ніжністю до бійців.

Світало дужче й дужче, і тоді на небі з'явилися літаки. Чубенко нарахував їх сімнадцять. Вони летіли з півдня, розгорнулися для атаки і стали бомбити плацдарм. Було страшно дивитися, як уставали вгору вибухи їхніх бомб, злість затрусила всього Чубенка, було над його сили дивитися, як загибають друзі, він висмикнув револьвера й вистрілив, не розуміючи сам, що робить. "За мною! — крикнув він, — за мною!" — так, наче його загін одразу міг замахати крилами й перелетіти відстань до ворога.

Донбасівський полк затримався коло переправи. Бійці принесли Чубенкові кожушка — "ти після тифу кволий". Дніпро котив важкі сірі хвилі, понтонний міст піднімався й опускався під ногами. Військові частини переправлялися на плацдарм, і нарешті дійшла черга й до Чубенка. Пізнім осіннім ранком, виконуючи наказ, зійшов він з полком на другий берег, бій на плацдармі то затухав, то спалахував з вулканічною пристрасстю, але був десь далеко.

І взяти участь у битві Чубенкові не довелося: плацдарм відбив усі атаки, захопив дванадцять танків та панцерників, розгромив ущент білий корпус. Це була блискуча перемога. На полі бою залишились танки. Вони стояли мертві коло тіл своїх господарів. Офіцерські трупи — в чорних

гімнастерках, на рукавах нашито білі черепа з білими кістками, вишито літери: "не боюся нікого, крім бога одного", — прочитав Чубенко.

Танки стояли один коло одного, і навкруги них лежало багато трупів червоних бійців, що мужньо йшли на нерівний бій і перемогли.

На свіжій озимині, далеко від окопів, сидів білий офіцер. У нього по коліна одірвано обидві ноги. Йому ще встигли їх перев'язати, але в панічному відступі скинули з повозки. Бинти на колінах набрякли кров'ю, офіцер сидів, заплющивши очі, похитуючись, він був без пам'яті чи п'яний. "Наш отець — широкий Дон, наша мати — Росія, всюди нам ведь путь волен, все места родные", — було чути.

І ще Чубенко зустрів невеликий кінний загін, який віз ховати свого командира.

Це зовсім інша смерть, коли отак умерти, — сувора урочистість і сум бійців загону розхвилювали Чубенка, що не раз бачив смерть у вічі. І він приєднався до загону, який з голими шаблями супроводив свого командира.

А командир лежав на тачанці й дивився в небо, його голова похитувалась в такт ресорам, він похитував головою, наче одно повторював — "як же це я так дався смерті, товариші, як же це я так дався?" — і кучерявий чуб його колихав вітер.

Над перекопською рівниною летять гирилицями осінні хмари, журавлі — нескінченними ключами, холодна земля, степовий жовтень. Півсоттисячна біла армія барона Врангеля кидає в бій офіцерські бригади дроздовців, корніловців, марковців, підтягає резерви кубанців, донців, концентрує танки й бомбовози, а на неї націлилося п'ять армій червоного Південного фронту. Осінь тисяча дев'ятсот двадцятого року гримить по степах горлянками важких гармат, тупоче сотнями тисяч кінських копит,

гуркотить моторами танків та штурмової авіації, рухається арміями двох історичних епох.

"Коли говорити про Ватерлоо, — сказав молодий генерал, — я не бачу тут Наполеона Бонапарта". Він засміявся, цей учорашній кубанський осавул, рудий і рябий, брутальний і дразливий. "От він, наш новий генералітет", — подумав його співрозмовник, сивий генерал з йоржиком на голові.

"Але діло йде до Ватерлоо, — продовжував молодий, — червоних буде розбито й знищено".

Розмовники сиділи в штабі, — молодий сьорбав коньяк, старий — молоко.

"До речі, — сказав старий, поставивши склянку, — під Ватерлоо ніякого бою й не було".

"Як не було? А історія?"

"Перший бій був під Ліньї, де Наполеон вщент розгромив прусське військо Блюхера, а сам Блюхер — старий рубака, чесний і мужній, хоч без усякої освіти генерал — упав у рейваху з коня, і його довго не могли знайти. Та в нього був за начальника штабу славетний Гнейзенау, товариш Шарнгорста, коли вам щось говорять ці імена..."

Молодий промовчав, злісно сьорбнувши коньяку.

"І Гнейзенау, блискуча голова, подав правильний наказ про напрям відступу розбитого прусського війська. А Наполеон тим часом ув'язався до битви з англійським військом Веллінгтона коло гори святого Жана, переламав Веллінгтона і готувався розметати як слід. Та тут наспіли Гнейзенау з Блюхером, вже раз биті, і допомогли богині Перемоги

перейти від Наполеона на інший бік. А Ватерлоо — це назва села, де стояв штаб англійського Веллінгтонового війська року 1815, червня 18".

В штабі запанувала пауза, в якій чути було далеку канонаду, іржання коней, квиління вітру.

"Військова операція, в якій ворожу силу знищують, — це Канни, — сказав старий генерал, — вам не доводилось цього вчити, ваше превосходительство?"

Хвацький рябий осавул в генеральських погонах почервонів від злості. Він подивився на старого й подумав, що міг би перерубати його, як лозину, "ми говоримо про задніпровську операцію", — пробурчав він.

"Отож вам не пошкодить знати про Канни, — поволі продовжував старий, — ті Канни, що про них писав і відомий граф Шліффен. У двісті шістнадцятому році до нашої ери геніальний карфагенський полководець Ганнібал, маючи п'ятдесят тисяч війська, знищив під Каннами сімдесятитисячну римську армію консула Теренція Варрона. Переможна карфагенська кіннота на чолі з Гасдрубалом перемогла кінноту на правому крилі римського війська, промчала позад усього римського війська і розбила кінноту на лівому крилі римлян. Тоді, завдяки блискучому маневру Ганнібала, римляни одразу змушені були відбиватися на чотири сторони, і карфагенське військо поклало на місці трупом майже всіх римлян. Так, Канни".

"Так буде з Каховкою, — сказав молодий, — у римлян — Канни, у червоних — Каховка".

Генерал з сивим йоржиком похитав головою; "це смілива операція за Дніпром, вона може мати успіх, але генералові Бабієву треба добре стерегтися різних несподіванок", — мовив він крізь зуби.

Рябий осавул знизав плечима, генеральські погони його настовбурчились, він знав, що на відстані голосу стоїть його бригада головорізів, яку він у рішучий момент поведе з резерву переслідувати розбитих червоних. "Чи не думаєте ви, ваше превосходительство, — сказав він, — що наш третій корпус та кіннота генерала Бабієва пішли за Дніпро лише для того, щоб повернутися назад?"

Старий генерал допив молоко, пройшовся, шкутильгаючи, до дверей, повернув назад, його дратувала задерикуватість цього мужлана. "Добре, коли — повернутися", — буркнув генерал.

"Командувати червоним фронтом призначено Фрунзе, — жорстко проказав далі старий, — і я б не хотів, — зупинився він, дивлячись у вікно, — я б не хотів, щоб це були погані звістки..."

Але до кімнати вбіг офіцер, і в нього не був вигляд доброго вісника, "кінець! — крикнув він, — задніпровська операція провалилась! під Каховкою пропали всі танки! Сволочі!" Він упав просто на стіл, і на губах у нього показалась піна. Рябий осавул генеральського звання миттю вискочив надвір, і звідти чути було його страшну лайку та безладну команду бригаді.

Перекопська рівнина починається за Дніпром, голе, чорне безмежжя — без ріки, без дерева, окремі села й хутори стоять рідко, неосяжні володіння Фальцфейна оточують з усіх боків, мов море — утлі острови. Сонце осіннє недовговічне, рідко показується з хмар, розкиданих, як віниччя, по небу. Кінець жовтня морозний, хрустить суха й замерзла трава. Весни дитинства — далеко, в солоній млі, на рожевих берегах.

І чабанець Данило їде на коні землею свого дитинства. Він став уже чабаном, повним чабаном, правнуком Данила, сином Ригора. Над ним — осінь і гіркувате осіннє повітря степу. Ні жайворонка в небі, ні чорногуза в траві, ящірки поснули в землі, цвіркунці позамерзали на смерть, і трави

всі сухі, сонце не гріє, тільки високо під хмарами летять останні птахи в ірій, — осінь.

Перед Данилом встає прадід, загублений на цій рівнині, встають спогади дитинства, "топчу, топчу ряст", — шепотить він. Прадід згадувався лагідний і старий, древній голос лунав Данилові в усі тяжкі хвилини його юнацького життя. І тоді де знаходилась сила й відвага, де народжувалась пісня — відзвуки волі трудящого роду!

Данило оглядався навкруги — на бідний степ, наче вперше помітивши дитинство його. Він подумав, як він писатиме про це. У нього безліч мислей, про які треба розповісти людям. В його особі рід турбаїв дістане слово на землі!

Він напише історію свого роду, як він ішов довгим столітнім шляхом і прийшов у революцію. Вже хай прадід не рушиться в землі — правнук запам'ятав його слова та батькові злидні, запам'ятав і напише. Це буде довга книга, і ніхто в ній не плакатиме, як не плакав Данило, батько його, дід та прадід, ївши гіркий хліб, обробляючи землю на пана та на дуків, б'ючися голіруч і не знавши способу об'єднатися з іншими злидарями.

Книга буде про чотири життя, і його буде четверте, кожне життя починатиметься в книзі з однакового дитинства. Однакові жайворонки співатимуть над чотирма, однакові трави шумітимуть під ногою.

Молодий комісар їхав степом свого дитинства, повертався до полку товариша Шведа, що стояв десь серед голого степу, на самому крайньому фланзі армії.

Молодий комісар добився в штабі одежі й чобіт, і по них треба було послати з загону, розповів, як мерзнуть бійці, день і ніч стоячи на замерзлому степу. Ні палива, ні захисту, ноги в ганчірках, холодний вітер. Швед обрав собі невеличкий розвалений хуторець, куди посилав на

спочинок резерви. Коней у Шведа було мало, 'але він вважав себе кінною частиною, полком кавалерії, він кричав — "переведу в піхоту!", і це була найдужча погроза.

У штабі Данило не вперше пересвідчився, що полк вважають малорегулярним і не ставлять на відповідальні ділянки фронту, а Шведа преніжно люблять. В штабі читалися його рапорти, де він гордо сповіщав, що його полк в складі ста двадцяти двох шабель готовий піти куди завгодно. Старий путіловець — начштабу — лише усміхався, "партизанщина", — казав він вибачливо й водночас лагідно.

Шведові посилались запити про те, куди він після бою подів полонених врангелівців, але він відповів, що "полонених у нього не було, немає й не буде — в битві за ідеал". Єдиного комісара він терпів біля себе — Данила. І цьому доводилось день по дню переламувати Шведів характер, щодня наражатися на опір командира.

Яких тільки фантастичних проектів не придумував Швед! Одного разу — це був ні більш, ні менш, як морський десант. Він хотів, нікого, звичайно, не попереджаючи, посадити свій полк на рибальські шхуни й трамбаки, перепливити море й висісти вночі біля Севастополя. Підійти непомітно, заскочити й вирізати штаби, захопити самого Врангеля, коли вдасться, і потім зникнути в Кримських горах і там битися, доки підійдуть свої. "Сам Ленін про це знатиме", — говорив Швед задумливо.

Другим разом його проект знищення Врангеля мало не закінчився трагічно для нього самого. Вибравши час відсутності комісара ("я тобі передав фальшивий виклик до штабу, — пояснював потім Швед, — мені тебе жалко було брати з собою"). Швед переодяг свій загін у форму врангелівського офіцерського полку й рушив на фронт. Він вдало вибрав місце. Він уже лагодився розпочати рейдову операцію, як на нього налетіла червона кінна група. Червоні кіннотники зіткнулися тут з таким фактом, коли врангелівські офіцери зовсім не прийняли бою, жахливо лаялися і здалися всі до одного.

Данило їхав степом і не міг позбутися думки, почутої в штабі, про невідомий загін, який з'явився в цих місцях. Він пробував співати, пустивши коня кроком, але співав недовго й без почуття. Вітер котив курай та перекотиполе. Коло дороги лежала коняка, вона зрідка підводила голову й немічно оглядала степ. За півкілометра валялась патронна двоколка без коліс, Данило раптом побачив, що земля зовсім збита копитами.

Він поїхав по слідах, спостерігаючи ознаки швидкого й втомного маршу. Співати вже не починав. Сліди йшли в напрямку до хутірця — бази Шведа. Та ось показався здалеку й сам хуторець. Над ним кружляло гайвороння.

Перше, що побачив молодий комісар, наблизившись до хутірця, був сам Швед у червоних галіфе й босий. Він сидів на зламаному снарядом дереві. Жодної живої душі навкруги. На подвір'ї розкидано папери. Труп двох вартових лежали коло ґанку з розрубаними головами. Вітерець крутить по подвір'ю сміття й папірці. Сонце прорвалося крізь хмару, щоб освітлити невеселу картину. І серед тиші й смерті раптом заспівав десь на горищі півень.

"Гей, хто є?" — крикнув Данило, не чуючи свого голосу. Він зліз з коня, кинув повід, кінь пішов за ним. "Хто є?" — гукав Данило, обходячи подвір'я, заглядаючи у вікна. Ніхто не озивався. Коло перекинутої кухні скоцюрбився зарубаний куховар — він саме чистив картоплю, коли його застукала смерть, і чиститиме вічно. Коло повітки лежало на купі кілька червоноармійців.

Повернувши за повітку, Данило мало не збив з ніг живу людину. Це був хлопчик-червоноармієць. Він сидів, притулившись до стіни, побитої кулями, голова його трусилася, губи щось говорили й говорили, беззвучно й безупинно. Угорі кружляло гайвороння.

Молодий комісар перев'язав хлопчика, напоїв. Дізнався, що білі їхали з червоним прапором. Швед повірив, що вони переодягнені свої, ніякого бою не було.

Так загинув Швед і партизани.

Данило обняв якусь порубану шаблями вишню й відчув неймовірну гіркість, що не давала йому дихати. У голові промайнули всі болі дитинства, образи сирітського приюту й штовхани в наймах. З очей полилися сльози. Вперше в житті Данило заплакав. На цій землі свого дитинства.

Перекопська рівнина, таврійський степ були полем великого бою перед Кримом. Дві епохи, зіткнувшись на рівному безмежжі, зводили рахунки. Революційне військо, кероване великим полководцем, взяло до своїх рук ініціативу. Добірна гвардія білих, одягнена й озброєна, з панцерниками, танками, авіацією мусила вишукувати всіх засобів, щоб витримати концентрований удар.

План передбачав оточення й знищення армії Врангеля в Таврії, не допускаючи її відходу в Крим. Шоста армія, відкинувши ворога, відійшла до Перекопу, закрила шлях відступу врангелівцям. Легендарна Перша кінна армія вийшла всією масою в глибокий тил основних сил Врангеля і закрила й другий шлях до Криму — Чонгар. Друга кінна армія. Четверта й Тринадцята — продовжували виконувати деталі залізного удару. Врангель ринувся до Криму, рятуючись від Канн.

"Перший етап ліквідації Врангеля закінчено. Комбінованими діями всіх армій фронту завдання оточити й знищити головні сили ворога на північ і на північний схід від кримських горловин виконано блискуче. Ворог зазнав величезних утрат, нами захоплено до двадцяти тисяч полонених, понад сто гармат, безліч кулеметів, близько ста паровозів і дві тисячі вагонів та майже всі обози й величезні запаси постачання з десятками тисяч снарядів і мільйонами патронів".

Командувач переглядав свій наказ військові фронту. Командувач був у шкіряній куртці й білих валянках. Він сидів у штабі Четвертої армії. В нього—довгі вуса, велике чоло, ясні, спокійні очі.

Це був справжній маршал революції. Керуючи п'ятьма арміями, він за місяць удалими маневрами й сміливими операціями розбив Врангеля й тепер сам примчав на передові позиції для останнього штурму.

Це був командувач, створений революцією, і він стояв на височині вимог військового мистецтва. Він ходив, ледве помітно шкутильгаючи, по невеличкій кімнаті штабу й слухав. Його приємне просте обличчя, обличчя робітника, було весь час спокійно задумливе. Він наче заглибився в свої думки, закований у панцер відповідальності. Відповідальність за життя кожного червоноармійця, цілого фронту, відповідальність за фронт перед партією, відповідальність перед новим людством землі, про яке він Мріяв і на каторзі.

І життя армії вставало перед ним в усіх дрібницях, які часто важливіші за недостачу патронів чи людей. Дуже мало фуражу, цілковита відсутність палива, звичайної води для пиття, морози десять градусів, брак теплої одежі і голе холодне небо замість покрівлі над головами.

Командувач оглянув, як зміцнювалися берегові батареї, як готувалися позиції, як все жило наступним штурмом. Ніяких технічних засобів у війська не було, вони не встигли прибути за бойовими частинами в темпі навалюного наступу. Бойові частини самі провадили потрібні роботи — в умовах пронизливого холоду, напівроздягнені й босі, позбавлені можливості хоч де-небудь перегрітися, поїсти гарячого. І жодних скарг на неймовірні умови роботи. Командувач не дивувався, йому був зрозумілий героїзм і відданість його бійців. Він вимагав від них неможливого, і вони виконували неможливе.

Валянок намуляв йому ногу. Він презувся, сівши на цинковий ящик з патронами. Холодний солоний вітер дмухав із заходу.

Підступи до перекопських та чонгарських позицій лежали на рівній місцевості, і самі позиції зміцнені всіма можливими способами. Врангелівські й французькі військові інженери накреслили й побудували цілу систему бетонних і земляних споруд. Позиції такі, що для успішної атаки відкритою силою, здавалося, не було ніяких шансів. На перекопських позиціях височів ще Турецький вал старих часів і рів під ним, і коли скласти висоту валу та глибину рову, то виходила перепона на тридцять — сорок метрів, обплутана колючим дротом, захищена бетонними окопами, гарматами, бомбометами й кулеметами, підтримувана гарматним вогнем ворожого флоту.

Із штадиву 51 командувач рушив до Перекопу. Було вже надвечір'я. Сутінки й густий туман, за кілька кроків нічого не видно. Безперервний гуркіт гармат. Прожектори з ворожого боку не вгавали й на хвилину. Блискав вогонь гарматних залпів. Резервні полки 51 дивізії готувалися до останнього штурму. Цілий день стояв густий туман, артилерія не могла стріляти, бійці штурмували позиції ворога майже без артилерійської підготовки.

Командувач їхав північним берегом Сиваша. У район дороги потрапляли ворожі снаряди. Загорілася коло дороги скирта соломи. Під гарматним обстрілом командувач був цілком спокійний, його командарми й комдиви знали випадки, коли він ходив в атаку разом із стрілецькими лавами.

Начдива 52 в штабі не було. Він ще минулої ночі разом з полками переправився через Сиваш, і з минулої ночі на Литовському півострові безперервно точиться бій. За цей час бійці нічого не їли, не було води. З півострова — вихід у тил перекопським позиціям, що їх ніяк не могла взяти 51 дивізія. Треба триматися на півострові і треба за всяку ціну штурмувати перекопський вал.

В дорозі пили чай. Коло прожекторів ніч була особливо темна. Сміялися, жартували.

На дванадцяту годину ночі командувач прибув до штадиву 51. Начдив із своїми полками — також на Литовському півострові з минулої ночі. Неймовірної, завзятості атака не вгавала там. Білі посилювали натиск, кинувши в контратаку найкращу свою дроздовську дивізію з бронемашинами. За півгодини по прибутті командувача до штадиву стало відомо з лінії зв'язку, яка проходила через Сиваш, про підвищення рівня води, про затоплення бродів. Полки обох дивізій могли опинитися відрізані по той бік Сиваша.

Командувач виявив у даних обставинах всю силу характеру й рішучість полководця. Царська каторга й заслання підточили його здоров'я, але загартували волю до перемоги. Військовий таланти його дорівнювався більшовицькій наполегливості. Він пам'ятав розмову із Сталіним, організатором і натхненником Південного фронту. Перемога сама не прийде, її треба здобути.

І командувач видає наказ до негайного виконання: атакувати в лоб Турецький вал негайно й невідкладно, якою завгодно ціною. Мобілізувати мешканців ближчих сіл для запобіжних робіт на бродях, кавдивізії й повстанській групі негайно сісти на коней і переходити Сиваш.

Близько третьої години ночі прибула кавдивізія. Командувач оглянув її і зараз-таки вирядив до місця бою. Вода в Сиваші поступово прибувала, броди псувалися, але переправа ще була можлива.

Ще за годину з'явилися й повстанці, їхній командир і начальник штабу прийшли до командувача. Вони зайшли обережно, мов чекаючи пастки.

Хто знає, які в них буди думки, коли вони запропонували свої послуги на врангелівському фронті. Може, їм потрібні патрони або якась

передишка? Може, чорні якісь плани спонукали Махна віддати на допомогу Червоній Армії свої полки на чолі з Каретниковим? Командувач фронту ще з Харкова зважив на все.

Каретников вислухав терплячі пояснення командувача про причини негайної переправи через Сиваш. Він задумався, поглядаючи на легендарного командувача фронту. Це була не та людина, яку він чекав побачити. Тут не придуришся й не візьмеш криком. Каретников мовчав. Його начштабу роздивлявся карту, "кіннота не пройде", — сказав він.

"Ми революційні повстанці України, — заговорив Каретников, — разом з вами битимемо Врангеля. Але кіннота моря не перейде".

"Годину тому, — спокійно відповів командувач, — перейшла кавдивізія. Я чув, що революційні повстанці не захочуть відстати у виконанні свого обов'язку".

Командувач був зовні спокійний і неквапливий. Він не показував махновцям своєї нетерплячки. Він ставив питання так, що тільки з свого доброго бажання може доручити їм честь перейти Сиваш і стати до бою. Він знав партизанські нориви й не натискав, хоч і мусив зважати й враховувати кожну хвилину. Каретников відкозиряв і вийшов.

Командувачеві доповіли, що махновці мають міцно зв'язані снопи соломи й очерету, приторочені до сідел. Вони добре знали умови переходу через Сиваш і тільки відтягали час, боячись якоїсь пастки.

Каретников і начштабу кілька разів то приходили до командувача, то ніби йшли виконувати наказ. Справа затягалася. Сиваш міг виповнитись водою, і потрібна підмога не дійшла б до Литовського півострова. "Я розцінюю вашу затримку, — сказав нарешті командувач, — як боягузтво. Може, вам краще було б розійтись по домівках?"

Такий прямий удар приголомшив Каретникова. Він криво посміхнувся й тихо вийшов. Сів на коня, оперезав його нагаєм. Загін помчав до Сиваша.

Тоді прийшло повідомлення із штадиву 51. Полки дивізії, підтримані з Литовського півострова, вночі взяли штурмом Турецький вал і переслідують ворога. Це не було закінчення завдання, бо попереду перетинали шлях до Криму міцні юшунські позиції, але падіння Перекопу дозволяло дивізіям на Литовському півострові прилучитися до загального наступу армії.

Командувач підписав наказ про дальший розвиток операції й тоді лише дозволив собі відпочити. Стомлена вкрай людина лягла на лежанку й почала розтирати хворе коліно. Була шоста година ранку дев'ятого листопада.

Зв'язківці почали передавати наказ. Підпис стояв — "Фрунзе".

Дводенні бої під Юшунню—завзяті й криваві. Але Юшунь було взято, і одночасно героїським штурмом, багнетною атакою 30 дивізія перемогла під Чонгаром. Навально й нестримно армії вдерлися до Криму.

Івана Половця, командира інтернаціонального загону, наздогнав його комісар Герт. "Яка чудна тачанка, подивись, — сказав Герт, — мені нагадує того повітряного аса, що вифарбував свій літак на червоний колір. Коли він з'являвся на небі — це виглядало красиво, хоч і непрактично. Проте певний елемент психологічного впливу був".

"Щось на манер тієї психічної атаки, котру ми мали на Сиваші", — зауважив Половець, розглядаючи червону тачанку, яка проїздила поблизу. "Тісно тут, як на ярмарку", — сказав малий Сашко Половець, дивлячись праворуч і ліворуч.

На чудній тачанці сиділо четверо. Попереду — бородань та безвусий, біля кулемета — довговусий дядько й молодий тендітний червоноармієць. "Картина, — засміявся Герт, — в'їзд переможців до останньої твердині барона Врангеля".

Ззаду долинули якісь вигуки. Скаженим галопом мчали верхівці, торохтіли тачанки, маяли строкаті килими на них. Коні заквітчані стрічками, килими звисають аж на колеса, рух, пишнота, опера.

"Як поспішають махновці, — сказав Половець, — на Сиваші вони смирні були".

"Поставити б кулемети, — відповів Герт, — поспішають на грабунок".

Махновці помітили червону тачанку, пізнали. Група верхівців відокремилася від загону і, не зменшуючи галопу, ринулась до тачанки. Блиснули в повітрі шаблі. На мить тачанка зникла в потоці верхівців. Потім вони розбіглися, як вовки, і помчали доганяти своїх.

Все трапилось так блискавично, що Половець з Гертом опам'яталися лише тоді, коли з тачанки випало двоє людей, і коні в тачанці почали кружляти, ніким не керовані.

Пролунали безладні постріли, але махновці були вже далеко. Тачанку зупинили. Звідкілясь узявся Чубенко.

На тачанці поник розрубаною головою на кулемет коваль Максим По другий бік сидів непошкоджений Данило, розгублено тримаючи в руці залізну троянду. Коваль ще тіпався, як конаючий птах. Наблизились Половець з Гертом. "Твій?" — запитав Половець, побачивши Чубенкові очі. Чубенко одвернувся. "Війна кінчається", — сказав Герт. "Сталь варитимеш, Чубенко", — осміхнувся Половець. "Зоря Альдебаран, — для чогось сказав Чубенко, — журавлиний ключ вічності".

І взяв у Данила троянду.

В мозку Данила відбивалась картина: сонце, осінь, запах смерті, кінський піт, безконечна даль, радість перемоги, сталевар Чубенко з трояндою в руці на воротах Криму.

АДАМЕНКО

Та, по-друге, —я не. майстер мартена, а такий собі сталевар, майстром у нас Федір Іванович і, по-перше, це майстер на вагу золота, майстер-голова, такого майстра я рік шукав, такі майстри не часто родяться. Це майстер старої виучки, він, може, ще Сіменса до розуму брав, а за Сіменсовими кресленнями сам Мартен першу піч робив.

Мій Федір Іванович — майстер ніжний, і людина він така ж ніжна, ви бачите, як він коло печі ходить, збоку вам здається, що він лікар собі, маленький біленький лікар в залізних окулярах, до печі йому й діла ніби нема, він іде з лікарні до лікарні, з однієї делікатної операції на другу ніжну операцію. Зупинився коло мартенівської печі, спека його вдарила, із засипних вікон, півтори тисячі градусів спека, зупинився старенький лікар коло вікон, в яких жевріє саме пекло. І наче й дивно йому, нащо люди так жарко живуть, наче й лячно йому, нащо круг нього такий гуркіт, підвозять вагонетки з мульдами, завальна машина повертається, гуде під ногами залізний поміст, робітник, насунувши спеціальні окуляри на очі, заглядає до печі.

Наче й не хоче дивитися Федір Іванович на всю оту мелодію, проте такого майстра сталі ви, певне, не бачили, я сам ще до нього не звик, я, сталевар Чубенко, ще іноді боюся — таких майстрів треба на руках носити, а я — сталевар не з учора, я бачив майстрів і сам яку завгодно сталь зварю, сталь усіх марок, усіх сортів. Варив і хромовольфрамову, цю швидкорізну й капризну сталь, та коло такого Федора Івановича я стою й заздрю, хоч і не личить членові партії така програма.

Це я хочу сказати, товариші, на нашому мітингу отут, у мартенівському цеху, коли ви побачили перший витоп сталі чи не в цілій нашій республіці, а що перший на Донбасі, то я ручуся. Ви побачили, як ми розлили цю сталь по виливницях, вона була в міру гаряча й легко лилася, якість її така, якої вимагає замовець, а замовець у нас один — Революція.

Сталь для залізних конструкцій і мостів, десять сотих процента вуглецю й не більше п'ятнадцяти сотих, від трьох до шести десятих процента мангану, ну, там сірки й фосфору поменше, значить, усе, як годиться. Замовець мостів набудує, по всій республіці зараз мостів обмаль, а треба з'єднати село й місто, завод і землю, усі нації й усі народи, царський режим мостів боявся, інтервенти мости наші нищили, а ми збудуємо, от і розлили перший витоп сталі.

Федір Іванович готує піч для другого топлення, піч оглядають, може, де яма на черені, то її треба наварити, може, поріг підгорів чи жужель затримався, треба піч підігріти, мульди з вапняком, чавуном та стальним скрапом підкотити, одне слово, — треба нічого не затримати, щоб .за кілька годин знову можна було вилити .у виливниці сорок тонн прекрасної, гарячої революційної сталі.

І так помаленьку, зміна по зміні, топлення по топленню, кампанія печі по кампанії, пустимо всі мартени в республіці, вари, республіко, сталь, вари всіх сортів, і на рало, і на зброю, і на машину, і на рейки, пустимо всі мартени, набудуємо нових мартенів, наш Ленін — хворий, товариші, треба мартенів, треба електрики, треба індустрію на повний хід.

А дам я. вам почути при цій нагоді — першого топлення сталі після фронтових боїв — дам я почути трохи моїх спогадів про те, як в числі авангарду робітничого класу здобував це право — лити сталь не в капіталістичний ківш, а в свій — робочий, труджений і завойований. І часу вашого я заберу небагато, вечорів спогадів я не люблю, отут .у цеху скажемо на початку одне одному кілька теплих слів, нескладних і неладних, проте добрих і дебелих, а потім зціпимо зуби й підемо

працювати, аж земля густиме, і рік, і два, і, може, десять, аж доки вийдемо нагору з темряви й других виведемо, а життя наше одне, і хай воно скажеться,, яке воно солодке та болюче!

Варю я сталь змалечку, товариші, варю та й варю, був чорноробом та обжежником, був канавником і газівником, дослужився в хазяїв-капіталістів до сталевара, обіцяли мене й майстром настановити. Природа кругом безлісна й степова, без краю степ і шахти, а в ставку більше мазуту, ніж води, та ви самі знаєте нашу донбасівську природу південного українського степу.

Стукнув мені тоді тридцятий рік, часу це було передвоєнного, за рік до світової війни, десять років уже пробігло над нашими головами, і полковник Чубенко повернувся знову до печі — варити сталь. Стукнуло мені, значить, тридцять літ і пішов тридцять перший, сталеварю собі коло печі, аж боляче мені зараз, яку я тоді капіталістові чудову сталь варив, природа, кажу, кругом безлісна, Донбас наш курний та .розложистий, сонце пече без видержу, із засипних вікон спекою мене проймає.

Хлопець я був кріпкий і загвоздистий, думаю — чому це одне життя так собі котиться, а інше на м'яких перинах блохи трусить? Революцією я тоді не займався, проте зовсім темний не був, читав різні книжки — і Чернишевського, і Комуністичний маніфест, і Толстого, грішним ділом, Бакуніна, про Народну Волю й декабристів, любив я Шевченка, Грицька Основ'яненка — "Добре роби, добре й буде", або "Козир-дівка", або ще "Перекотиполе", кажу вам — зовсім темний не був. Ходив на майовки, тікав від козаків, куштував нагайки, любив читати підпільні прокламації й іншим давати, а до тюряги не дійшов, то й не був справжнім революціонером, бо який ти революціонер, коли ти в тюрмі не сидів?

Таке було моє молоде життя, батька і матері я не знав змалку, батька чавун обварив, помер за два дні, у матері сухоти ще з хімічного заводу, сиротою я сталеварив, неділями голубів ганяв, яких у мене тільки не було — тих голубів. Та одного разу коло ставка — цей ставок не дарма

я згадую вдруге — зустрів я товариша й відчув, як закипіла в мені на повний голос революційна свідомість, закипів я червоним пухирем, як кажуть мартенщики, коли з чавуну виходить вуглець. Така в мені запалилась свідомість, що я пішов би на яку завгодно експропріацію або стріляв би на міністра, а то й на самого царя Миколку Кривавого.

Ви скажете, що революціонери не так робляться, але дозвольте мені на цей раз сказати, що зустрів я коло ставка мою дорогу дружину й товариша — в образі чорнявої дівчини стрункої постави, доньки конторника заводу, висланої до батька в глушину Донбасу після річної відсидки в тюрязі за підозру про належність до якоїсь організації.

Варити сталь — делікатна справа, важка й закрутиста, щоб сталь вийшла потрібної марки, на язик її не скуштуєш, пальцем не помацаєш, а вона може бути кисла й крихка, може розсипатись від удару, а може луснути від подовження.

Щоб вуглецю була норма, а кислу сталь треба розкислити — чи фероманганом, чи крем'янкою, а то й самим алюмінієм, кажу — справа із сталлю дуже тендітна справа, та з дівчатами, признаюсь я вам, треба бути ще кращим сталеваром і металургом.

Треба на око знати, скільки в дівчині сірки, яка дає краснолом, скільки оксиду заліза, і дівчину треба розкислити або яких спеціальних домішок треба додати, щоб вона не іржавіла в життєвій воді та не вкривалася циндрою, коли її розжарити до тисячі градусів. Щоб сама була магнітом, а до інших магнітів не тяглася. І потім вилити зварений метал у виливницю і щоб вийшла така краса, така ніжність, така міць і розкіш, яку годиться мати за дружину кожному сталеварові пролетарського класу.

Люблю я таких людей завзятих, щоб. душа в них була не з лопуцька, щоб оглядали життя з високої конструкції, до душі мені такі люди, вони мене на світі держать, я їх шукав та милувався, вони горіли довгим та

прозорим полум'ям, нагріваючи всіх округ себе до сказу, добрий газівник доглядає їхнє полум'я, там газ горить і згорає без сажі.

Таким людям я завжди заздрих, і мало їх у нас є, а треба більше, була в мене дружина, та й немає її, був у нас Адаменко, та й немає його. Стискаються наші кулаки і хочеться нам співати й кричати на весь світ: народжуйтесь, люди прекрасні й завзяті, ставайте до лав битися й перемагати, битися й будувати невимовні красоти соціалізму!

Оце недавно, будучи завідувачем комунального господарства (а партія послала мене звідти сюди директором, спеціальність у мене сталеварна, розшукав я собі Федора Івановича, і. от варимо помаленьку), недавно, кажу, звелів я вибити з скелі пам'ятника. Був у мене італієць— спеціаліст на ажурній ррботі, він мені таке шляхетство з каменю витесав, ви й самі можете побачити на міському кладовищі героїв революції.

Пам'ятник Адаменкові стоїть над водою на його славній могилі, кам'яний орел довбає кам'яні кайдани, золотими літерами вибито біографію, донбасівський степ навкруги, спека і гуркіт, ставок, плямистий від нафти, коло якого зустрів я мою дівчину, стала вона мені дружиною, і прожили ми кілька років без галасу.

Придбали собі доньку, пережили імперіалістичну війну, зустріли революцію, та прийшли німці до нас у Донбас, оголосили ми тоді страйк, зупинили завод, і почав я збивати шахтарський революційний загін. Згодом став він полком, а потім навіть бригадою, та давайте затримаємось на цім факті, оглянемося трохи в минуле, недалеко й славне минуле, і послухайте мою просту мову сталевара Чубенка.

Партій було багато, що вулиця — то й буржуазна партія, життя — наше донбасівське життя тисяча дев'ятсот вісімнадцятого року. Стали ми тоді підданцями нової держави, ясновельможного пана гетьмана українцями...

Донбасівська природа невесела, гетьманська держава дибки ставала, вже мріяли ми про свою вугляну республіку донбаського краю. Гетьман гроші на машинці друкував, а нам було платити, і ось на цей час зв'язався я з одним луганським слюсарем, випили, закурили, і взявся я формувати партизанський загін — вся влада Радам. Вигляд у мене був тоді страшніший, оцих .золотих зубів ще не було, на голові чорна кудлата шапка, як у черкеса старого режиму, погляд суворий і голос сильний.

Приймав я більшовиків і безпартійних, щоб були шахтарської кріпкої крові чи заслужені доменщики, щоб в'їдливі, завзяті, щоб кипіли й не переливалися через край, щоб вуглецю було не більше одного процента, словом, щоб проба показувала завзяту сталь. Брав до загону й таких, як алюміній, — в'язати в металі газу, щоб не кипіла сталь у ковші. Брав з усіх цехів заводу, ваньку до ваньки складав — одчайдушних, занозистих, кострубятих, невідступних пролетарів всевеликого Донбасу, збивав партизанський проти німців загін. Чоловіка з двадцять набрав, і потім усі були більшовиками, усі були партійцями найвищої марки, знали Леніна й Маркса і хотіли соціалізму, а інші теорії були їм без діла.

Коли треба було робити чистку наших партійних лав згідно постанови, то ми визначили свої норми, свої мінімуми, коли ти на кулемета сам підеш, або на п'ять справних гвинтівок підеш сам напролом, або гранатою штаб розженеш — значить, ти повний більшовик і тобі честь та пролетарська дяка і партійний квиток з усіма печатками.

Сильно доводилося битись, а потім .розбігатися на всі чотири боки, коли до німців підмога стане, вибігали ми цілий вам Донбас, забігали на північ, переходили радянський кордон, діставали трохи зброї, трохи порад, свідомої ненависті та й повертали назад до своїх країв партизанською ходою, чортячими стежками.

Вилежувались по схованках до .нового діла, отут і дістав я директиву підпільної трійки обстріляти військовий поїзд і зробити їм невелику заворушку, а також набрати зброї. Допомогатиме тобі, товаришу Чубенко, отаман Адаменко з найбільшим селянством, така й така

диспозиція, полонених не стріляти, а офіцерів пускай у розход, і душа з них геть, про виконання сповістити.

Став я чекати того дня й думати собі, який там є Адаменко, чи красно буде з ним поруч битися, і чи не піде його селянство по барахольній стежці. Зваживши все й розміркувавши, вирішив я директиву трійки виконати, але годинника свого перевів верст на п'ять уперед, виконав діло сам з моєю донбасівською ротою й ліг, гарячий, після бою на траві спочити та почекати Адаменка. Самі знаєте — п'ять хвилин б'єшся, а цілий день бігаєш, стомився, душа не тримається, на небі хмари одна за одною ганяються, аромат природи, коні траву скубуть, і лише згодом я дізнався, що дістав запалення легенів.

Адаменко не запізнився й на крихту, він з'явився з братчиками в повній бойовій ході, коні його були ситі, а люди муштровані, кобила під ним аж горіла золотою мастю, де він її ховав, отаку красуню, від людського ока? Я його запитав про це, а він одповів, що фарбує на захисний колір, і ми всі сміялися, сміху був повен луг, я устав з трави, щоб посміятися, і відчув, що мене коле колька, легені ніби риплять під ребрами, і сміху в мене не вийшло.

Адаменно зліз з кобили, він був високий, як вагранка, і як вистачило одежі на таку дитинку, підійшов до мене, став прислухатися до мого кашлю, поклав мене на землю і взявся робити масаж. Не знаю, що то був за масаж, але ребра в мене лускались, як сірники, від Адаменкових рук, він мене трохи не задушив масажем і потім признався, що його спеціальність — медицина, а в армії був за ветеринарного фельдшера.

Він мені одразу полюбився, цей Адаменко, був з нього партизанський герой, я йому передав командування над моїми шахтарями, а сам почав мучитись із запаленням легенів. Давали мені різні порошки, й пілюлі, мене нічого не брало, хвороба міцно причепилася до грудей, а треба було до того й ховатися та з такими легенями їздити верхи. Адаменко казав, що не кожний таке витримає, і вирішили ми з ним взятися за радикальні ліки, а для цього знайшли глухе село, куди ніякий німець не

добігав, поклали мене, раба божого, на купу сіна на гарячу піч і цілий тиждень піч гріли, і сіно поливали водою.

Така там була температура, так мене парою проймало, стільки крові з мене вийшло, що я відчув себе здоровшим і вирішив не вмирати, а Адаменкові подарував мою стукалку. Ми почали міркувати про з'єднання обох наших загонів, тільки не знали, як розв'язати партійні справи, бо мій загін партійний, а Адаменків не зовсім.

Не знали вони, чим зовні різниться партієць, і признався мені Адаменко, що вони хотіли собі на лобах повиколювати зорі, щоб не жарту були, а справжня боротьба за свободу, і щоб кожне могло їх здалеку впізнати. Та потім адаменківці понаколювали собі груди, і в кожного на грудях зоря, і це був їхній партійний квиток власного взірця. Ми постановили хлопців усіх перечистити і вважати за повноправних партійців.

Ви тільки уявіть таку панораму, що Чубенко лежить на печі, крутиться на всі боки й плюється шматками чорної крові, під ним мокре сіно аж шкварчить на гарячій цеглі, пара густа по всій хаті, й не передихнеш, Адаменко зажурився коло стола, хатою проходять його бійці, у всіх зорі на грудях, усі вони фанатики соціалізму, серед них перекинчиків не буде, бо їхнього партійного квитка не сховаєш і в землю з ним ляжеш.

В голові макітриться, стогну я на печі, як бугай, борюся за життя із сліпою природою, у віконечко крихітне бачу вулицю, дерева й далекі степи, куриться, в моїх очах безконечна дорога. Хочеться побачити, той соціалізм, хочеться дожити хоч до початку його, і я стогну ще дужче й роздираю груди.

Адаменко кладе мене горілиць і тримає, мене трусить марення, у віконце видно день і людей, потім віконце темніє, й надворі ніч, планета везе мене на собі крізь дні й ночі, ціла хата труситься від цього.

Ось мене несуть на марах, у віконце я бачу, як палахкотить дерев'яна сільська церковка, як з обгорілої дзвіниці падають потроху дзвони, падає великий дзвін, бевкає й гуде, падає менший за ним, дзеленькотить, осипаються малі дзвони.

Я прокидаюся й слухаю, в хаті регоче Адаменко, і я дізнаюсь, що це його антирелігійна робота. Він переконав парафіян на зборах, що треба розібрати по домівках усе церковне добро, бо, чого доброго, і німці можуть його реквізувати, а то й різні банди на церкву налетять, усе святе золото витрусять, молись потім на попові ворота! Ну й розібрали по домівках усе, що попало, не церква стала, а цирк релігії, забрали парафіяни навіть хоругви, та потім і почалися на селі розмови, кожному хотілося мати золоту чашу чи там інший золотий посуд, словом, справа кінчилася тим, що церкву спалили, щоб покрити загальний гріх, щоб покрити ціле село.

Адаменко реготав собі на всю хату, і тільки я очуняв, як ми вже мали роботу адаменківської вигадки, у нього наче біс сидів у голові, одчайний і гостроязичний біс.

Я варю .ось сталь, а в мене на думці Адаменко, і ви мені скажете, що це дрібні випадки партизанського життя, але ж навкруги були німці, гетьманці, були вороги нашого класу, і ми стояли проти них, ми партизанили до останнього патрона. Наше життя ми несли, піднявши високо на руках, і це дуже важко — ходити такою стежкою, мало нас вернулося живих.

Ми билися всякими способами, і про один я вам розповім, про бабський наліт адаменківської вигадки.

Так от, у степовому селі був ярмарок, на чотири боки куріло, куріли степові розложисті шляхи тощо, торохкотіли тачанки, торохкотіли німецькі колоністські фургони, дзеленчали стальними тарілками вози степового краю. Різні тони, різні звуки, кожен хазяїн свого воза по голосу

серед тисяч пізнає, отак ми з вами пізнаємо гудки наших заводів, отак паровозні машиністи пізнають свої гудки серед усіх гудків; була степова тиша на рівному, як дошка, таврійському безмежжі.

На всі голоси дзвонили сталльні тарілки на осях, перегукувався скот з усіх кінців ярмарку, людський гомін тощо. Німці ото ходять поміж возів з перекладачами, купують скот на гетьманські гривні, що їх гетьман на машинці друкував. Грає німецький оркестр їхніх військових маршів і пісень, на вигоні німецький батальйон проходить муштру в залізних шапках, у повній викладці, майор їхній на коні пузо трусить, небо, як Чорне море, над головою.

На обрії з'являються запізнілі фургони, вони котяться з чотирьох шляхів, на фургонах дебелі баби й дівчата, червоні молдавські хустки горять на сонці, фургони таборяться на ярмарку, зіскакують баби й кутаються в хустки. Адаменко такий високий, а на ньому спідниці зовсім по нормі, і вишита сорочка вільно налізла на широчезні плечі, з паристої дівчини була одежа!

Бабська команда вештається між народом, селяни регочуть з таких бабів, а ми, встановивши кулемети на належних точках, поставили найкращих стрільців по садках і так ударили з усіх боків, що за якийсь час німці здалися на нашу милость.

Битись доводилося кріпко, це вам не гетьманці, які од пострілу могли побігти. Німці билися по повній програмі, їм на початку й ніяково було тікати від бабських спідниць, а ми косили кулеметами, і це була партизанська тактика, замаскувавшись бабами, підійти на близьку відстань, діяти раптово й не дати розгорнутися для бою. Дехто й спідниці погубив, а Адаменко в дівочому вбранні увесь бій провів, намиста, коралів, дукатів було повно на його шиї, і він не скинув ні одного разка намиста, не загубив ні однісінького дуката. То було добро його дівчини, яка віддала усе святкове вбрання милому на перемогу, а може, й на смерть.

І про другий бій я вам розповім — адаменківської стратегії, коли ми вдвох з Адаменком оголосили на гетьманців червоний терор. Тоді ми залишились сиротами, за нас загинули наші близькі — Адаменкова дівчина і моя покійна дружина. Знайшовся був серед нас такий, що видав їх гетьманцям, і я летів до наших місць Донбасу із загоном, забувши про небезпеку, я поспішав рятувати, була жахлива ніч степової бурі, на небі місяць літав з хмари в хмару, сухі блискавки сіклися в повітрі.

Мені хотілося зіскочити з коня й побігти ще дужче, та примчав я пізно, коло ставка, плямистого від нафти, я знайшов розстріляну дружину, а в хаті розгром і нищення. Дівчинка моя забігла десь у степ, і степ поглинув її. Сів я в хаті на підлогу й просидів до ранку, і зрозумів, що милості нікому не буде, прокляв я гетьманську Україну моїм горем, виліз на коня і не злазив із сідла, доки не знищили ми цю державу з її охоронцями-німцями.

А зрадник, що видав наших жінок, добре відчув, як помалу наближається до нього невідступна смерть. Потім і трапився той другий бій адаменківської вигадки, коли ми добре побилися й віддячили, повернули борги, і самими процентами з тої крові можна було втопити гетьмана з цілим його кодлом старого російського генерала.

Може, кому з вас доводилося партизанити — або хто в Червоній гвардії був чи взагалі хто брав у свої руки владу на місцях, той, без сумніву, знає, які були того часу настрої. Ми думали, що саме в нашому місті крутиться центр революції, що на нас дивиться цілий світ і чекає від нас такого, що його й у казках не чувано, всесвітнього героїства, революційного завзяття. А за нашим прикладом піде вся пролетарія, і ми не шкодували нічого в світі, перед нами сходила червона планета соціалізму, на нас падали її прожектори, ми йшли, наступаючи нашій меті на п'яти.

Ні в кого з нас не було більше одних штанів та подертої шинелі. Де ми проходили — там ставала Республіка Рад, і нас було зовсім мало, і патрони часом не стріляли, і донбасівська республіка стояла, як дитина

незайманої краси. Важкі роки пройшли над нами, і приємно тепер варити чудову сталь і згадувати наших бійців, а то ніколи було й умитися, і ми вирішили з Адаменком вибити до ноги цілу сотню гетьманської варти у донбасівському низинному селі, поквитатися з паном гетьманом білогвардійської держави за наше невиплакане горе, на білий терор відповісти як слід і так далі.

І ми їх застукали, сотню гайдамацького полку імені його світлості гетьмана Скоропадського. Ми довго йшли за ними, і не шелестіла трава під нашою ногою, мало було нас для бою чи для засідки, удень ми йшли, а вночі дивилися на зорі й захлиналися ненавиддю. Адаменко чекав слушної нагоди, бо для бою не кожна година годяща.

Візьміть метал, і ви скажете, що його не кожної хвилини випустиш із мартена, і ківш мусить бути на місці, і виливниці готові, а найголовніше — мусить зваритися сталь. Пустити ж людей у бій — відповідальна дуже річ, і коли, було, подаси знак до бою, то аж гориш увесь, і думки тисячами пролетять у голові.

Ми свого дочекалися в одному молдавському селі, там була велика школа, гетьманці стали в ній на ночівлю, а нам того й треба було. Ми вночі влаштували їм розваги, і ні один не вийшов звідти живим, ми познімали караули, підперли двері й почали кидати у вікна запалені віхті соломи, і нам знадвору видко було, як зривалися з підлоги вояки, і ми їх хрестили з гвинтівок. На підлозі не влечиш, коли на голову летить запалений віхоть, і ми б не морочилися так довго, коли б мали були якісь гранати.

Такий був другий бій адаменківської вигадки, а звичайних боїв траплялося дуже багато, і третя адаменківська вигадка була й останньою, та до неї пройшов цілий рік. Німеччина за цей час розпочала революцію, і їй стало розвиднятися в темній голові. Вся Європа горіла в революційних бурях, я залишив Адаменка у загоні за командира, загін став до лав Червоної Армії, а сам я поїхав до чудесного міста Одеси, куди

кликали мене товариші-підпільники — боротися з іноземними окупантами та імперіалістичними акулами.

Ішов тисяча дев'ятсот дев'ятнадцятий рік, повний порт стояв військових кораблів, всю Одесу поділено на зони, тут вам була іноземна, білогвардійська Гришина-Алмазова, а далі натискали петлюрівські частини, і польські легіони строїли з себе французів. Офіцерські білі частини билися з українськими, у кожній зоні була контррозвідка, всі контррозвідки не забували нас і сонні, життя було революційне й піднесене, ми ходили всі по ниточці над смертю. Ще забув я сказати, що була в місті й бандитська армія Мишки Япончика, кільканадцять тисяч озброєних нальотчиків, їм було вигідно строїти з себе революціонерів, і вони влаштовували скажені екси на вулицях Одеси, а розраховувались за екси ми, більшовики, і все, що траплялося в місті, клалося нам на карб.

Контррозвідки розривалися, шукаючи нас, і в такому перепльоті точилося наше партійне життя тодішньої Одеси, та ми не кидали діла, у нас склалася іноземна колегія, працювала підпільна друкарня у одного рибалки, батька мого товариша Половця. Ми знайшли дорогу на військові французькі кораблі, ви чули з газет про бунт на крейсері, одно слово, було зроблено шматочок роботи, не мені цим хвалитися і не вам про це слухати. Загинуло чимало підпільних товаришів, а мені пощастило викрутитися, хоч не ховався я й не заривався з хоробрістю, у підпіллі головне — дисципліна й витримка, там твоє життя всім належить, і ти мусиш ризикувати рівно настільки, наскільки дозволить комітет.

Залишився я живий і пішов знову до свого загону, бо обрії раптом потемніли, і чорні хмари насунулись на наш радянський берег, а простіше кажучи — почався наступ денікінських армій на Москву. Наші загони Червоної Армії відходили на північ, буржуазія в містах мало дзвонів не порозбивала з радості й молебнів, година була підходяща, і ми знали, що помилювання не буде, всю Росію повернуть генерали на царську в'язницю.

Я знайшов мого Адаменка на фронті, він командував красивим полком, і в його полку не було двох однаково зодягнених бійців. Зустріч наша була невесела, і довго ми думали, що нам робити, а потім порадилися де слід було, забрали з полку потрібних донбасівських людей та й пішли з Адаменком до денікінців у тил, на наш курний і милий Донбас, на його балки й степи, і ми добре там походили!

Скільки вугілля ми не дали денікінським паровозам, заводам не дали лагодити машини й зброю, ми партизанили цілим Донбасом, і кожне селище нас годувало, кожен завод нас ховав, кожна шахта нас знала. Сонце донбасівське гріло, боїв було чимало, і нам ставили різні пастки, ловили по всіх кутках, і нарешті довелося їм зняти з фронту дроздовський офіцерський полк і кинути на нас, і тут трапився третій бій адаменківської вигадки.

Коли знаходиться у деяких хлопців невстояна кров, і їм хочеться писати різні оповідання про нашу громадянську війну, і вони пишуть перами й олівцями, як навіжені, — вони бачать, як ми, голі й босі, женемо озброєні армії ворогів, як офіцерські полки кидають зброю і просять пардону тільки через те, що так хочеться молодому писунові. А нам, що куштували тієї водички, щемить серце, хочеться лаятись, нам досадно, бо таких ворогів не слава й побороти, нам же не з неба щастя летіло, ми його важко й трудно здобували, і офіцерські полки з одчаю билися криваво і як годиться. І тим більша честь нашим бійцям, що вони били такого завзятого ворога, що вони перемогли таку силу ворогів.

Офіцерський дроздовський полк був у повній формі, там полковники були за взводних, а капітани й поручики билися, як прості солдати, і командував ними донський хорунжий, що за рік зробився генералом. Коли прислали на нас той полк, значить, ми добре їм дошкулили, і, потерпаючи перед таким ворогом, ми тішилися, що здібності наші відзначено, на нас вийшла краща ворожа частина.

Ми з Адаменком дві ночі сиділи в соляній шахті, радилися, сперечалися й вираховували, в Адаменка був гострий розум, план того

бою цілком постав у його голові, я лише коригував і переводив на практичні рейки. Дроздовський полк тим часом мацав місцевість, до них ходила різна тамошня наволоч, з усіх кутків збиралися відомості, і наші люди ходили до них виказувати й плутати карти.

У їхньому штабі кипіла робота, вони спробували навіть загравати з робітництвом, це були не ті офіцери, що пиячили по тилах та спекулювали, та підривали їхній фронт, це був бойовий полк фанатиків монархізму, оскаженілі захисники капіталізму. Вони пиячили так, щоб цього не бачило населення, вони нищили наших товаришів таємно та без галасу, вони удавали з себе овець, та були вовками, і по-своєму вміли служити своєму чорному класові. Нам довелося з ним стати віч-на-віч, з цим дроздовським офіцерським полком, і діло випало нам, признатись по правді, дуже відповідальне.

Ви знаєте донбасівські степи й степові яруги, часом річечка протікає в низьких берегах, в очеретах, в осоці, і стоять велетні металургії, курять домни й коксові печі, біля шахт терикони, як пам'ятники про кількість людської праці під землею. Треба було вишукати серед цієї тісноти потрібну долинку, по якій би протікала річка та були б очерети й інша висока трава, до такого місця треба було підводити різними хитрощами денікінців і там зіткнути їх з тим, із чим ми їх зіткнули.

Це була вища партизанська вмілість, регулярна частина з цим, мабуть, не впорається, ми розбили наш загін на дві половини, роз'їхалися на призначені місця й почали робити галас. Дроздовці теж розбилися надвоє, і почався триденний бій партизанської тактики. Правильно каже наука, що легко накреслити план, та важко виконати його, і каже, що перейти льодовий потік по шию у воді і по гострих каміннях — трохи нагадує труднощі, які постають у командира під час виконання плану.

Ми з Адаменком були коло наших окремих загонів, ми умовилися зустрітись у певний час і на певному місці, ми три дні відступали з боєм і пильнували того, щоб відступати туди, куди нам треба, а не туди, куди

ворог пожене. План у нас був дуже нахабний, і він провалився б за інших обставин.

Ми з Адаменком поволі зближалися й зближалися, дроздовці йшли за кожним з нас, наші загони весь час меншали, ми розпускали своїх бійців — ви потім побачите, для чого. Швидко казка кажеється, та не швидко діло робиться, і одного прекрасного підвечір'я ми з Адаменком та лічені люди з наших загонів зустрілися в одному місці, і то було не те місце, про яке ми вмовлялися, проте і його можна було використати. Була долинка, річка й очерети, і ви розумієте, що з обох боків наступали дроздовці, а нас була жменька поміж ними. Ми залишили кількох охотників на правдиву смерть, самі ж подалися очеретами вбік і вчасно вискочили з мішка, знайшли кілометрів за два наших хлопців і підмогу з найближчих шахт, стали чекати наслідків.

Дроздовські частини наступали одна на одну, і кожна думала, що натрапила на нашу більшу ватагу, а мої кулеметники піддавали жару на обидва боки. Сутеніло, з обох боків розпочалася серйозна стрілянина, стрільці вони були добрі, клали одні одних наповал, була вечірня пора, сонце зайшло за куряву, і доки вони добрали, що самі з собою б'ються, ми підійшли з флангу й допомогли їхньому горю. А там настала ніч, і третій бій адаменківської вигадки скінчився, сам Адаменко дістав кулю в рота, вона пробила язика й вийшла десь коло потилиці. Я одвів його до знайомого лікаря в лікарню, а сам, глибоко зворушений, став ходити округ лікарні й чекати ранку та оббивати нагайкою листя на деревах.

І на ранок я пробрався до Адаменка, він був сам у фельдшерській кімнаті і в ліжку не лежав. Я побачив, що він ходить по кімнаті з кутка в куток, це був велетень майбутніх днів і не дрібної породи, голова вся в білому, видно лише ніс та очі, і я затрепетав — які вони були червоні й страшні. На ліжку лежала дівоча сорочка й спідниця, коралі й намисто його небіжчиці, він побачив мене і ніби хотів заговорити простреленим язиком та махнув рукою, щось, мов сльоза, закрутилося й заблищало в його оці. "Нічого, ще наговоришся, — сказав йому я, — ми тобі телячого

язика пришиємо", а в самого аж крутить у серці, не дуже веселі виходять мої жарти.

Він підійшов до стіни й став писати на ній пальцем жахливі слова про неминучу суку-смерть, яка його хоче задушити в ліжку, та він на ліжку не ляже, хай вона прийде до нього до стоячого, і різні прокльони. Я відповідав йому теж пальцем по стіні і вголос проказував свої написані слова, і про що ми говорили — вам не цікаво. Потім ми потисли один одному руки, і я вийшов перебалакати — з лікарем, а коли повертав назад, почув постріл з моєї стукалки, і Адаменко стояв посеред кімнати, з грудей, як із чопа, била кров, в очах у нього було порожньо, і він упав на підлогу.

І далі продовжіуйте мітинг без мене, Федір Іванович глянув сюди раз і другий, іду вже, Федоре Івановичу, іду до мартена, і хай це буде останній раз, що я на роботі промову сказав. П'ять років стоїть наша держава, варитимемо сталь всіх сортів, любитимемо нашого Леніна, хай живе завзятий невідступний шлях до соціалізму, слава нашому Донбасові й вічна пам'ять загиблим бійцям!

1932—1935, Харків